

MAGYAR ORVOSI NYELV

MAGYAR ORVOSI NYELV

MEGJELENIK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ORVOSI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYA,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA,
A MAGYAR ORVOSI KAMARA ÉS AZ EURÓPAI NŐGYÓGYÁSZATI RÁK AKADÉMIA,
AZ ERDÉLYI MŰZEUM EGYESÜLET ÉS A PETŐFI IRODALMI MŰZEUM
GONDOZÁSÁBAN

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Prof. dr. Bősze Péter

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTESEK

Prof. dr. Berényi Mihály

Prof. dr. Bertók Lóránd

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR

Barabás Terézia

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Elnök:

Prof. dr. Vizi E. Szilveszter

Tagok:

Prof. dr. Balázs Géza, Prof. dr. Donáth Tibor†, Prof. dr. Grétsy László, Prof. dr. Gyéresi Árpád,
Prof. dr. Horváth Attila, Dr. Kapronczay Katalin, Prof. dr. Keszler Borbála, Prof. dr. Kiefer Ferenc,
Prof. dr. Kiss Jenő, Dr. Kovács Éva, Prof. dr. Kupcsulik Péter, Prof. dr. Lapis Károly, Dr. Ludányi Zsófia,
Prof. dr. Palkovits Miklós, Prof. dr. Prószték Gábor, Prof. dr. Sótónyi Péter, Prof. dr. Szirmai Imre,
Prof. dr. Telegdy Gyula

*A kiadvány a Magyar
Tudományos Akadémia
támogatásával készült.*

A Magyar Orvosi Nyelv évente kétszer jelenik meg. Az érdeklődők a www.orvosinyelv.hu
honlapon találják; ingyen letölthetik.

KIADÓ: NOK Kiadó

CÍME: 2092 Budakeszi, József A. u. 25.

TELEFON: 36 20 359 7792

E-LEVÉL: bosze@eagc.eu

HONLAP: www.orvosinyelv.hu

TARTALOM

A SZERKESZTŐSÉG LEVELESLÁDÁJÁBÓL	■ Berényi Mihály, Bősze Péter, Gaál Csaba	2
-------------------------------------	---	---

TANULMÁNYOK

<i>Blankó Miklós</i>	■ Miért lett „teher” a gyerek? Szemezgetés az újszülöttvárás szókincséből	4
<i>Emődy Levente</i>	■ Humán baktériumok	6
<i>Gaál Csaba</i>	■ Nyelvészet és tudomány – ki művelheti?	10
<i>Kapronczay Katalin</i>	■ A „magyar bábamesterség” és az orvosi szaknyelv	13
<i>Kapronczay Katalin</i>	■ Linné rendszertanáról elsőként magyarul – Benkő József és a XVIII. századi természettudományos nyelv	16
<i>Kassai Tibor</i>	■ SNO(A)PAD: egy nevezéktani javaslat kalandos története ..	20
<i>Magyar László András</i>	■ A reformáció és a magyar orvosi nyelv	25
<i>Nyáry Szabó László</i>	■ Értjük-e a beteget, avagy a megértés Akhilleusz-sarka	28
<i>Varga Éva Katalin</i>	■ Az anatómiai nevek névadása	30
<i>Bősze Péter</i>	■ A magyar orvosi nyelv szükségtelen idegen szavainak kérdésköréhez	37

KÉRDEZZ – FELELEK

<i>Berényi Mihály</i>	■ -phil vagy -fil, avagy mindkettő? -graph vagy -gráf, avagy mindkettő? Hozzászólók: Kovács Éva, Ludányi Zsófia, Varga Csaba, Vincze Judit	50
-----------------------	--	----

Berényi Mihály

TISZTELT SZERKESZTŐSÉG!

Évtizedek óta bennem bujkáló kérdést hozott a felszínre egy új gyógyszer hatóanyagának neve, az *elbasvir*. Nem csak azért történt ez, mert prűd vagyok. Hogyan hathat ez a szer a HCV-re? Elrontja a vírust? Akkor nem jobb volna az *elrontvir* vagy *elszúrvir* név? A gyógyszerésznőnek mit mondtunk? Kérek egy doboz elbaszvirt?

Hasonló nevek bőven vannak. Nem gondolom, hogy a *Fastum* gél keresztapja magyar volt. A *pinaverin* spazmolitikum is kaphatott volna más nevet. Még a *Pimafucin* hüvelykúp neve is alkalmas a félrehallásra vagy asszociációra.

Mielőtt hazánkban forgalomba kerül valamilyen gyógyszer, valaki beleszólhat abba, hogy milyen néven forgalmazzák?

Más. Ortopédiai magánrendelés világhálón talált hirdetményéből idézem ezt a három mondatot.

„A *kalapácsujj* kialakulásának hátterében leggyakrabban a nem megfelelő lábbeli áll. A jó lábbeli kényelmes, a lábújjaknak szabad mozgást biztosít és nem érintkezik a cipő elejével. Amennyiben a probléma már fen áll és a műtét elkerülhetetlen, a műtétet követően fokozottan figyeljünk a kényelmes lábbeli kiválasztására.”

Hogyan tudnám eldönteni, hogy ez a nagyfokú nyelvi igénytelenség a hirdetés feladóját vagy a lap működtetőjét jellemzi, esetleg mindkettőjüket?

Egyes nyelvészek véleménye szerint ezek a mondatok abban a formában volnának helyesek, ahogyan a többség írná, mondaná; nem a helyesírási szabályok döntenek. Merem remélni, hogy e hirdetésen az olvasóinak többsége – hozzám hasonlóan – fennakadt ezeken a súlyos helyesírási hibákon. Miért nem – például – így jelent meg ez a hirdetmény? (Érdemes volna utánajárni.)

A kalapácsujj leggyakoribb oka a nem megfelelő lábbeli. A jó cipő kényelmes, abban a lábujjak szabadon mozognak, nem érintkezik a cipő orrával. Ha a műtét elkerülhetetlen, azt követően fokozottan ügyeljünk a kényelmes lábbeli használatára.

Ráadásul majdnem egy sorral rövidebb.

(Utóirat: Felhívtam a hirdetés feladójának a figyelmét a hibák sokaságára. Példamutatóan, nyomban intézkedtek, és tíz nap múlva eltűntek a hibák.)

Más. Az orvosok – különféle formában – szívesen használják a nagyérvasculitis (nagyér-vasculitis, nagyér vasculitise) kifejezést; ha magyarul mondanám, a nagyérgyulladás. A feltételes módot azért használom, mert erre a hatszótagos kórismerre a Google egyszer sem bukkant

rá, nagyér-érgyulladás vagy nagyér érgyulladás formájában sem. A hibrid nagyérvasculitis helyett, tisztán magyar kórismeként a javaslatom a rövidebb nagyérgyulladás volna, de a Google ebből a változatból sem talált egyetlen egyet sem. A Szerkesztőségnek mi a véleménye a nagyérgyulladásról?

VÁLASZOK

Bősze Péter

Természetesen *nagyérgyulladás*. A *nagyér* kifejezést fogalomnak gondolom.

Berényi Mihály

Nekem is fogalom, mint a *nagyszótár*, *nagyember*. Érdekes, hogy *nagy vérkör*. A *nagy érgyulladás* szóba sem jön. A *nagyérvasculitist* a Magyar Orvosi Nyelv kifejezetten nem szereti.

TISZTELT SZERKESZTŐSÉG!

Segítségüket szeretném kérni abban, hogy melyik a helyes magyar kifejezés a relapszusba eső betegek jelzésére? (az angol relapsing megfelelője: relapszáló / relabáló?)

Köszönettel és üdvözlettel

VÁLASZ

Bősze Péter

Egyik sem jó, és mindkettő szörnyű. Magyarul: kiújult (kiújult betegség, kiújult betegségben szenvedő stb.). Ezt mindenki megérti, és az orvosi tudományírásban is megszokott. Idegen szóval *recurrens*, de ez is szükségtelen. A relapszáló, relabáló szavak nyelvünk megcsúfolói. Használjuk helyettük a szemléletes, közismert magyar kifejezést: visszaeső beteg.

Gaál Csaba

TISZTELT SZERKESZTŐSÉG!

Minden kutató tudja, hogy a tudományos munkák összehasonlításában az egyik legnagyobb probléma, hogy ritkán adódik olyan körülmény, amikor két csoport hasonló, netán azonos mutatókkal bír, így aztán a végkövetkeztetések levonása csak valószínűséggel vagy megközelítőleg lehetséges. Ebből az alapgondolatból kiindulva utalok arra, hogy más területen is időről időre a véletlen játszik kezünkre, és ad alkalmat olyan összehasonlításra, amely tanulsággal szolgálhat. Így történt ez legutóbb jelen lap 2017/2. számának olvasásakor, amikor a 107. és 108. oldalon ugyanazon témáról két írás is megjelent. Ajánlom tehát a kedves olvasónak, üssék fel ismét a kiadványt, és hasonlítsák össze: jól követhető a két közlemény közötti, magyarázatra alig szoruló, eget verő különbség. Mindkettő ugyanazt teszi, üdvözlí a megszületett *Magyar Jogi Nyelvet*.

Az *első ismertetés* felsorolja az új folyóiratban szerepet vállalt nyelvészek neveit, majd ismerteti a tartalomjegyzéket. Mindezen adatokat persze bárki elolvashatja, így hát a sorok semmi többletinformációval vagy a tudósító személyes gondolatával nem szolgálnak, hiszen az interneten mindez megtalálható a *joginyelv.hu* oldalon, azaz nincs semmi érdeklődésre számot tartó híradás a megjelenés tényén kívül. A cikkíró az egyik közleményre vonatkozóan megállapítja, hogy a kényszerbetelepítéssel foglalkozó tanulmány „az emberekre nézve jogellenes” cselekményt tárgyalja. Feltődik a kérdés: ugyan kire másra nézve jogellenes, ha nem az emberekre?

A *második tudósítás* üdvözlí a jogászai kérdések nyelvi vonatkozásaira kíváncsi olvasókat. Már a gondolatokat keretbe foglaló forma is rendhagyó, ezért azonnal felkelti a figyelmet. Növeli a bennfoglaltak értékét a személyes jellegű hangvétel, az egyéni szemlélet, az említés az újszerű összefüggésekre. Magam külön értékelem – hiszen megegyezik felfogásommal – a világban megjelenő folyamatokra való utalást, ugyanis minden kor gondolkodására kihatnak a nagyvilág eseményei. Végül magával ragadó az olvasmányos stílus, a válogatott szókincs. Egy szó mint száz, a cikk mintaként szolgál minden jövőbeli megszólalónak, csak ilyen színvonalú írásokat lenne szabad közölni! Öszinte köszönetem a főszerkesztőnek a szellemi élményért!

MEGHÍVÓ

■ MAGYAR NYELVŰ ORVOSI TUDOMÁNYÍRÁS Tudományos rendezvény

Időpont: 2018. október 5.

Helyszín: MTA Nyelvtudományi Intézet (Budapest, Benczúr u. 33.), földszinti előadóterem

Az MTA Orvosi Nyelvi Munkabizottság rendezvénye. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok és Orvosi Tudományok Osztálya, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézet támogatásával.

A rendezvény célja a magyar orvosi tudományírás nyelvhasználatának a felmérése. Továbbá javaslatok megfogalmazása a magyar nyelven – a fölösleges idegen szavaktól mentes – és magyar mondat szerkesztéssel írt tudományos könyvek, közlemények elősegítésére.

Védnökök: **Prószék Gábor** az MTA Nyelvtudományi Intézet igazgatója
Siptár Péter a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság elnöke

A rendezvény elnöke: **Bősze Péter**

MŰSOR

8.30–8.50

■ MEGNYITÁS

A rendezvény köszöntése

Prószék Gábor az MTA Nyelvtudományi Intézet igazgatója
Siptár Péter a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság elnöke
Bősze Péter

A rendezvény célkitűzései

■ AZ ORVOSI FOLYÓIRATOK NYELVHASZNÁLATA

9.00–9.20

Berényi Mihály

Az orvosi közlemények nyelvhasználatának – mai helyzet

9.20–9.40

Papp Zoltán

Az Orvosi Hetilap gyakorlata

9.40–9.50

Forrai Judit

Kaleidoscope és a kettős látás – történelmi visszapillantás

9.50–11.20

Vita, hozzászólások

11.20–11.40

Kávészünet

■ AZ ORVOSI KÖNYVEK NYELVHASZNÁLATA

11.40–12.00

Vincze Judit

A nyelvi szerkesztő szemével

12.00–12.20

Gaál Csaba

A szerző (szerkesztő) szemével

12.20–

Vita, javaslatok

Zárszó

Bősze Péter

A részvétel ingyenes. Bejelentkezés Bősze Mónikánál: bosze.monika.orvosinyelv@gmail.com

M i n d e n k i t s z e r e t e t t e l v á r u n k !

Bősze Péter

Blankó Miklós

Miért lett „teher” a gyerek? Szemezgetés az újszülöttvárás szókincséből¹

A gyermekvárás a társadalom életének fontos részét képezi, ezért szókincsé igen korán kialakult. Annak „népi” és szülészeti kifejezései évszázadokig teljesen eltértek egymástól, és csak a nyelvújítás után jött létre olyan szülészeti szókincs, amelyet az orvostudomány és a köznyelv azóta is használ.

Az újszülött várása a fogantatás pillanatában kezdődik. A *fogan* igénk a *fog* igéből mozzanatos -n képzővel jött létre, jelentése 'fogad, befogad' lehetett, de a XV. század végén már van olyan írott forrás, amelyben 'megtermékenyül, teherbe esik' értelemben használják (4).

A *fogantatás* pillanata után pár héttel már látható jelei lesznek az újszülött hamarosan bekövetkező érkezésének: elkezdődik a *terhesség* szakasza. A mai nyelvhasználó számára ugyan természetes a *terhes* szó használata, mégis felmerül a kérdés: miért *teher* a gyerek? Ennek oka a szó jelentésének árnyalódása, hiszen a *teher* korábban kizárólag a fizikai terhet jelentette, a 'lelki teher, életbeli nehézség' jelentések csak később rakódtak rá. A születendő gyermek méhben történő növekedése valóban testi terhet jelent az édesanya számára. A *terhes* szó a *Müncheni kódex*-ben már 1466-ban megjelent, a *terhesség* első adatolt megjelenése pedig 1527-es. A *teher* valószínűleg a német *tragen* 'visz, hord', *Tracht* 'viselet; az a teher, amelyet valaki vagy valamely állat visz' szavakkal került át a bajor–osztrák nyelvjárásba *trächt* 'teher, terhesség' alakban. Ez a magyar nyelvben a *mássalhangzó-torlódás* feloldásával és a tárgyragként értelmezett, szó végi *t* hang elhagyásával vált *tereh* alakra, majd ebből született meg hangátvetéssel a *teher* szavunk. A magyarból több környező nyelvbe is bekerült (pl. román, szlovén, szerb, szlovák, ukrán). Érdemes megemlítenünk, hogy a kutatók – tévesen – ennek az ugor és szláv szavakból való eredeztetésével is kísérleteztek (4).

A *terhesség* kifejezésére más szavakat is használtak. A *más-állapot* (német tükörfordítással) csak a XIX. század elején

került be az írott nyelvbe. Nem áll messze logikailag ettől az *állapotos* szó sem, amely szintén a terhességi időszaknak a normálistól való eltérését, ideiglenességét hivatott jelezni. Az áldott minőségjelzővel való ellátásának okát pedig a *Magyarországon* erősen jelenlévő Mária-kultuszban kell keresnünk, Mária Krisztussal való terhességének szentségére utal (7). Néhány kifejezés még Deáky és Krász gyűjtéséből: *vastag, hasas, hordozós, viselős, nehézkes, másodmagával van, nőni kezdett a hasa, úgy maradt, úgy van, megnőtt a ház eleje, nő náluk, zsákban van, gólya jön* (7).

A magzat kilenc hónapon át az anyaméhben fekszik; a szülészeti szókészlet talán éppen ebben a fogalomban a leggazdagabb. Magát a *magzatot* *ébrénynek* is nevezték a nyelvújítás korában (6) – ez az *ébredő lény* szóösszerántásával keletkezett. Hasonlóan jött létre a *lomb* a *leendő ember* szerkezetből (6). A *más*a a 'méhlepény' jelentést hordozza, ragmegszilárdulással keletkezett, a *más* névmás egyes szám 3. személyű birtokos alakjából. Eredetét úgy (is) magyarázzák, hogy a méhlepény érkezik a születés során másodikként. Ezt bizonyítja, hogy a latin nyelvben is a *secundus* 'második' alakból jövő *secundae* jelenti a 'méhlepény'-t (4, 5, 8, 9). Ugyanezt egyszerűbben csak *lepénynek* nevezi Apáczai, míg a *magzatburokra* a *magzatbefedő hárttyák* kifejezést adja meg, a *méhszájat* pedig a ház bejáratához hasonlítva *méhnek ajtaja* szavakkal írja le (1, 8). Lencsés az *Ars Medica* című munkájában *gyermek tartónak* nevezi az *anyaméhet* (8, 9). Ugyanezt a *gyermek fogadó helyének*, illetve *gyermek tartónak* hívja Marmelius is (8, 10). Mellettük Szikszai a következő szót használja rá: *gyermek tartó lantorna* (8, 10, 12).

A terhesség szomorú kockázata az *elvetélés*. Erre a fogalomra a nyelvújítás idején alkották meg a *magzatletétel* szóösszetételt, ám ez nemigen maradt meg a köznyelvben (5, 13). A korai születést pedig az *idétlen gyermek* szó fejezte ki, amely már a *Schlägli* szójegyzékben is feltűnt (1405 körül). Ez

¹ A dolgozat elkészítése során Keszler Borbála professzor asszony és Mayer Péter hallgatótársam látott el tanácsokkal, ezt ezúton is köszönöm.

egykor valóban az 'idő előtti születés'-re utalt, nem pedig a gyermek esetleges sérültségére (8, 11).

A magzat egészséges fejlődése esetében a terhesség kilencedik hónapjában bekövetkezik a szülés. A *szül* ige használatára már XIII. század eleji írott adataink is vannak, elsődleges jelentése azóta sem változott: 'gyermeket világra hoz'. A *szület*, *születés* alakok ebből jöttek létre műveltető képzővel, őseink a XV. században már írásban is használták. Érdekes, hogy a mai magyar nyelvben a *születik* igtét nem a passzív (-*atik*, -*etik*, -*tatik*, -*tetik*), hanem a mediális igenembe sorolja. Azt, hogy a *születik* vajon mediopasszív vagy medioaktív igenek számít-e, épp azért nehéz eldönteni, mert maga az orvostudomány sem tudja pontosan megállapítani, hogy a születés (a magzat részéről) milyen mértékben akaratlagos. Maga az alapige nyelvünk finnugor örökségének a része, a 'szerez' jelentésű ősi szavunk továbbfejlődésével alakult ki – több nyelvben ugyanilyen szemantikai változás figyelhető meg, pl. a latinban a *parare* 'szerezni, elkészíteni' később 'szülni' jelentéssel bővült (4).

A szülést levezető személyekről se feledkezzünk meg. A magyarban a régi idők szülésznői, a *bábák*. Elnevezésüket a szláv *baba* 'dajka, nagymama, szülésznő' szó átvételével kapták. A szó gyermeknyelvi ikerítéssel jött létre (a csecsemők első beszédhangjainak felnőttek általi utánzásával), így a dajka-nyelvi örökség része (4, 7). A manapság használt *szülész* szavunkat Bugát Pál alkotta egyik 1828-ban közölt munkájában. A korszerű szülések helyszínére pedig a *szülde*, *szülház* alakokat javasolta, ám ezek nem maradtak meg a nyelvünkben, a *szülész* továbbképzésével viszont létrejött a *szülészet* (3, 6).

Nem kevésbé érdekes a szülés folyamatának szókinccse sem. A *magzatburok* – vagy ahogy Bugát fejezi ki: *magzating* – megrepedése után elindul a szülés (2, 6, 13). Bugát a *duglik* szóval nevezi meg azt a helyet, ahol a kisbaba a 'szeméremcsont és az ülőcsont közötti nyíláson' távozik az anyaméhéből (2, 5). Az újszülöttet ekkor a XVI. századi írott emlékeinkben is fellelhető szóval *csecsemőnek* nevezhetjük. Ez a *csecs* 'emlő' főnév és az *emik* 'szopik' ige összetételével jött létre – de más nyelvekre is jellemző ehhez hasonló szóalkotás, például a németben: *Brustkind* 'szopós gyerek' (4). Murmelius nem tudta megadni a latin *infans* jelentését magyarul, így ő *nem szólható gyermekeknek* nevezte a csecsemőket (8, 10). A gyakran használt *baba* a fentebb írt *bába* alakkal együtt szintén a gyermeknyelvből fejlődött ki (4). Hasonló szóhasználat még a régies *kisded*, amely a *kis* melléknévből a -*d* kicsinyítő képző elemismétléses alakjával (-*ded*) jött létre (4).

A szülés után válik a nő *anyává*, a férfi pedig *apává*. E két szó az ősi ugor örökség része, alapnyelvi kincsünk, ahogyan a *család* is – amellyé így válik a pár –, azonban ez a szó ki-kopott a nyelvünkéből, s Vörösmarty Mihály hozta vissza a használatba. (4).

A csecsemők *születése* nagyobb számú és gyorsabb ütemű, mint az új szavaké, de ettől függetlenül a várandósság/születés szókinccséből még sokáig lehetne szemezgetni. A születés szókinccsét nálunk javarészt alapnyelvi szavak alkotják, ezek tehát korán és erősen megszilárdultak a magyarban, de az orvostudomány fejlődésével nemcsak a szülés vált biztonságosabbá, hanem a latin szavaknak időközben anyanyelvi megfelelői is *születtek*.

IRODALOM

1. Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia* 1653 [Szigeti József (sajtó alá rendezte) Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó 1977].
2. Balogh Judit *Bugát Pál orvosi szavai* Magyar Orvosi Nyelv 2014;1:9–12.
3. Balogh Judit *Bugát Pál orvosi szavai II. A Természettudományi szókincshalmaz* Magyar Orvosi Nyelv 2014;2:71–77.
4. Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967–1976.
5. Brencsán János *Orvosi szótár* Budapest, Terra Kiadó 1969.
6. Bugát Pál *Természettudományi szókincshalmaz* Buda 1843.
7. Deáky Zita, Krász Lilla *Minden gondok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)* Budapest, Századvég Kiadó 2005.
8. Keszler Borbála *Régi magyar (16–17. századi) orvosi szavakat és kifejezéseket tartalmazó források és olvasóközönségük* Nyelvőr 2016;305–316.
9. Lencsés György *Ars Medica 1577* [Varjas Béla (sajtó alá rendezte) XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, Sárkány Kiadó 1943].
10. Murmelius, Johannis *Lexicon* [Szamota István (sajtó alá rendezte) *A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék* 1533-ból MTA, Budapest 1896].
11. *Schläggl szójegyzék* 1405 körül [Szamota István (sajtó alá rendezte) *A Schläggl magyar szójegyzék – a XV. század első negyedéből* MTA, Budapest 1894].
12. Szikszai Fabricus Balázs *Nomenclatura dictionarium Latino-Ungaricum* 1590 [Melich János (s. a. r.) 1906].
13. Szily Kálmán *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* 1–2. Budapest 1902–1908. [Hasonmás kiadás: Budapest, Nap Kiadó 1999.].
14. Berényi Mihály: *Gyermekeképzés vagy terhesség?* Nőgyógyászati Onkológia 13, 2008, 47–48.

Emődy Levente

A humán baktériumok neveinek írásáról

Amikor elfogadtam a megtisztelő felkérést ezen közlemény megírására, eleve számítottam a tárgyra vonatkozó fogalmi, tartalmi és terjedelmi kérdésekben rejtőző kihívásokra, de ezek súlyával igazán csak a dolgozat megírásához közeledve szembesültem. Már a „humán baktériumok” fogalmának értelmezése is számos kérdést vetett fel bennem. A latin „humanus” szó magyar megfelelőiként a „humánus”, „humán”, „emberi”, „emberies”, „emberséges” szavakat említik a különböző források (3, 4). Az oktatás területén teljesen egyértelmű, hogy mely témakörök tartoznak a humán és a reál tárgyak keretébe. Más esetekben az adott szöveggörnyezet nyújt segítséget az értelmezéshez. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a megnevezés ellenére a humán baktériumokkal, mint biológiai egyedekkel a mikrobiológia és orvostudomány, tehát reál tudományok foglalkoznak. Tág értelemben a humán baktériumok körébe sorolhatjuk mindazokat a baktériumokat, amelyekkel az ember/emberiség bármikor találkozott, valamilyen kapcsolatban volt velük. Első megközelítésben a „bármikor” szó meglepő lehet, hiszen baktériumok jóval az ember megjelenése előtt is léteztek, vagyis már az ősember idejében is jelen voltak. Fontos tudni azonban, hogy a fajfejlődés más élőlényekhez hasonlóan a baktériumokra is jellemző folyamat. A pestist okozó *Yersinia pestis* baktériumfaj például mintegy 10 000 éve alakult ki a *Yersinia pseudotuberculosis* fajból (1). Ebből következik, hogy ez a baktérium, mivel ilyen formában nem is létezett, csak több tízezer évvel a *Homo sapiens* megjelenése után kerülhetett a humán baktériumok közé, vagyis ebben az esetben az ember létezett előbb, mint a kórokozó. Mások csak az emberiség történetének múlt vagy jelenlegi évszázadában kerülhettek a humán baktériumok jegyzékébe. Ezek olyan baktériumváltozatok, amelyeket létező baktériumokból emberi beavatkozással állítottak elő betegségek megelőzése céljából. Ilyenkor nem új fajokról van szó, hanem a természetben nem előforduló változatokról. Nyilvánvaló, hogy létrejöttükhöz elsőként a baktériumok tenyészthetősége, majd később a genetikai módosítások lehetősége is szükséges feltétel volt. Ezek a baktériumok két szempontból is humán jellegűek: egyrészt emberi beavatkozás eredményei, másrészt humánus célokra használják őket. A *Mycobacterium bovis* BCG törzs laborató-

riumban kifejlesztett, kórokozóképességét elvesztett változat, amelyet élő formában oltanak újszülöttekbe a gümőkór megelőzése céljából (5). A fertőző betegségek megelőzése mellett ezek a humanizált baktériumok a daganatok gyógyításban is megjelentek (9, 15). Betegségokozó képességüket elvesztett *Salmonella*, *Listeria* vagy *Pseudomonas* baktériumokat genetikai úton tesznek képessé daganatellenes molekulák termelésére. Sajnos a genetikai változtatások embertelen célokat is szolgálhatnak, amennyiben a módszereket fokozott kórokozó képesség vagy antibiotikumokkal szembeni fokozott ellenállás elérésére használják fel. Visszas, hogy itt a humán (ember által végzett beavatkozás) és inhumán (emberellenes) fogalmak találkoznak a végeredményben.

A tartalmi vonatkozásokkal kapcsolatban a már említett „emberrel/emberiséggel bármikor kapcsolatba került baktériumok” körét vettem irányadónak. A kör kiterjedésére vonatkozóan azonban itt is rögtön pontosítás szükséges. Nyilvánvaló, hogy nem a mikrobiológus, mint ember és a baktériumok összes lehetséges kapcsolatáról van szó. A tartalmi kör alapjának tehát a mindennapi, átlagos ember és a baktériumok kapcsolatát tekintem. A szakember ezen felül természetesen speciális kapcsolatba kerülhet a baktériumokkal, amikor bármilyen formában (pl. laboratóriumi munka során) foglalkozik velük. Ennek köszönhető, hogy a baktériumokról egyáltalán tudásunk van.

Egy évszázados dogma szerint élettani körülmények között az ember a szülőcsatornán áthaladva találkozik először baktériumokkal, de az utóbbi években megjelent egyes közlemények szerint egészséges várandósságból származó amnion folyadékban, méhlepényben és magzatszurokban is találtak bakteriális DNS-t. Egy friss összefoglaló közlemény szerint azonban az egészséges méhen belüli környezetben található élő baktériumok létezésére még nem szolgáltatott elfogadható tudományos bizonyítékkal (13).

A természetes szülés során, majd azt követően egész életünk folyamán élő és élettelen környezetünknek gyakorlatilag minden tényezője révén mikroorganizmusokkal kerülünk

kapcsolatba. Ezeknek a tényezőknek és kapcsolatoknak a sokszínűsége alakítja az élet folyamán állandó változásban lévő mikrobiotát, amely a baktériumok mellett a velünk egészséges körülmények között együtt élő további mikroszkopikus lényeket is tartalmazza. (Az olvasó ezzel a fogalommal bizonyára inkább a normálfloóra név formájában találkozott, de a korábbi megfogalmazás növényekre utaló jelentése miatt a szakirodalom a mikrobiota megnevezést részesíti előnyben.) A mikrobiota bizonyos összetevői akár éveken keresztül, mások az adott életkörülményeknek megfelelően rövidebb ideig vannak jelen.

Összességében a testünk felületén és testüregeinkben több baktérium van, mint amennyi a saját sejtünk. Ezek a mikrobák enzimek és vitaminok termelése révén nagymértékben hozzájárulnak az élettani egyensúlyunk fenntartásához, valamint számtalan antigénjük révén az immunrendszer fejlődéséhez is (12). Ugyanakkor az egyensúly megbomlása vagy az immunrendszer betegségei esetén ezek a számunkra inkább hasznos, mint káros baktériumok súlyos fertőzéseket is okozhatnak (13).

A mikrobiota tagok mellett nyilvánvalóan az emberrel való kapcsolatuk révén és elsődleges orvostudományi jelentőségük miatt a humán baktériumok körébe kell sorolnunk a betegségeket okozó baktériumokat annak ellenére, hogy azok hatásait tekintve egyáltalán nem tekinthetők humánusnak. Az, hogy mi kórokozó és mi nem, nagyban függ az egyéni fogékonyságtól. Ami egy újszülött számára jelentős kórokozó, az a felnőtt számára veszélytelen lehet (2). Az egyik testüregben csupán mikrobiota szerepet játszó baktérium, más testüregben betegséget okozhat (7).

A különböző, egyre szélesebb spektrumú antibiotikumokkal történő kezelések több szempontból is jelentősen hatnak a baktériumokkal való kapcsolatunkra. Egyrészt elősegítik az ellenálló egyedek kialakulását és terjedését, másrészt döntően megváltoztatják a mikrobiota összetételét (6). A fertőzések gyógyítására indokoltan alkalmazott antibiotikus kezelés egyben hat a szervezetünkben lévő mikrobiota összetételére is, azoknak a szerrel szemben érzékeny képviselőit visszaszorítja, vagy akár ki is irtja. Ennek hatásnak az ellensúlyozására vezették be a probiotikus kezelést (11), amely a mikrobiota részleges pótlását jelenti mesterségesen bevitt baktériumokkal vagy gombákkal.

A humán baktériumok rendszerének és hatásainak összetettségét mutatja, hogy a teljes mikrobiota bevitel sikert eredményez olyan esetekben, amikor egy betegség véglegesen sem antibiotikummal, sem probiotikummal, sem azok együttesével nem gyógyítható. A *Clostridium difficile* által okozott álhártyás vastagbélgyulladást eredményesen kezelik teljes széklet (szondán, kapszulában vagy végbélen keresztül történő) bevitelével (8, 10). Az eljárást némileg eufemisztikusán székletátültetésnek nevezik.

Meg kell említeni azt is, hogy az ember bármilyen környezetéből származó kórokozó mellett (pl. tetanusz vagy vérhas kórokozója) nem emberi kórokozónak tekintett baktériummal is időleges kapcsolatba kerülhet (például élelmiszerek fogyasztása során). A találkozás és rövid idejű hordozás ellenére ezeket a baktériumokat, amennyiben emberben betegséget nem okoznak, részletesen az eredeti forrásukkal foglalkozó mikrobiológiai szakirodalom tárgyalja.

A humán baktériumok köréről nyilvánvalóan csak a jelenlegi ismereteinknek megfelelő és koránt sem teljes katalógust lehet összeállítani. Számos olyan baktérium van, amelyről génállományának jelenléte alapján tudjuk, hogy emberből vett mintákban jelen van, de kitenyészteni nem sikerült. A génállomány összetétele alapján ezek a baktériumok ideiglenes nevet kaphatnak. Emellett további baktériumok jelenlétének felismerésére is teljes biztonság számíthatunk.

A közlemény terjedelmére vonatkozóan nyilván irányadók az egyes kiadványok méretét megszabó korlátok. A magasabb rendszertani csoportokkal kapcsolatban (Ország, Törzs, Osztály) mindössze egyetlen vagy néhány egységet kell megnevezni, de az ezek alá tartozó kategóriák esetében a változatosság meglehetősen nagy. Mivel számos nemzetségbe akár 20-nál több faj is tartozik, a nemzetségekhez kapcsolódó összes humán jelentőségű faj feltüntetése az adott területi kereteket sokszorosan meghaladná. Ezért gyakorlati szempontból az látszik a leginkább célszerűnek, ha a felsorolás a baktériumok neveit a nemzetségek betűrendes sorrendjében tartalmazza a hozzájuk tartozó emberi szempontból legfontosabb faj megnevezésével. A táblázat második oszlopa az egyes baktériumok neveivel egyvonalon a család nevét mutatja be.

A „humán baktériumok” legjellegzetesebb képviselői a nemzetségek, fajok és családok feltüntetésével

Nemzetség és faj	Család
<i>Abiotrophia defectiva</i>	Aerococcaceae
<i>Acidaminococcus fermentans</i>	Acidaminococcaceae
<i>Acinetobacter baumannii</i>	Moraxellaceae
<i>Actinobacillus pleuropneumoniae</i>	Pasteurellaceae
<i>Actinomyces israelii</i>	Actinomycetaceae
<i>Actinobaculum urinale</i>	Actinomycetaceae
<i>Aerococcus urinae</i>	Aerococcaceae
<i>Aeromonas hydrophila</i>	Aeromonadaceae
<i>Aggregatibacter actinomycetemcomitans</i>	Pasteurellaceae
<i>Akkermansia muciniphila</i>	Verrucomicrobiaceae
<i>Anaerobiospirillum succiniproducens</i>	Succinivibrionaceae
<i>Anaerorhabdus furcosa</i>	Bacteroidaceae
<i>Anaerococcus nagayae</i>	Clostridiaceae
<i>Anaerostipes caccae</i>	Lachnospiraceae
<i>Anaplasma phagocytophilum</i>	Anaplasmataceae
<i>Arcanobacterium haemolyticum</i>	Actinomycetaceae
<i>Atopobium vaginae</i>	Coriobacteriaceae
<i>Bacillus anthracis</i>	Bacillaceae
<i>Bacterionema matruchotii</i> (újabbán <i>Corynebacterium</i>)	Corynebacteriaceae
<i>Bacteroides fragilis</i>	Bacteroidaceae
<i>Bartonella bacilliformis</i>	Bartonellaceae
<i>Bifidobacterium bifidum</i>	Bifidobacteriaceae
<i>Bilophila wadsworthia</i>	Desulfovibrionaceae
<i>Bordetella pertussis</i>	Alkaligenaceae
<i>Borrelia burgdorferi</i>	Spirochaetaceae
<i>Brevibacterium casei</i>	Brevibacteriaceae
<i>Brynatella formatexigens</i>	Clostridiaceae
<i>Brucella melitensis</i>	Brucellaceae
<i>Burkholderia mallei</i>	Burkholderiaceae
<i>Budvicia aquatic</i>	Enterobacteriaceae
<i>Buttiauxella agrestis</i>	Enterobacteriaceae
<i>Bulleidia extructa</i>	Erysipelotrichaceae
<i>Butyrovibrio fibrisolvens</i>	Lachnospiraceae
<i>Campylobacter jejuni</i>	Campylobacteraceae
<i>Caprococcus catus</i>	Lachnospiraceae
<i>Capnocytophaga ochracea</i>	Flavobacteriaceae
<i>Cardiobacterium hominis</i>	Cardiobacteriaceae
<i>Catenibacterium mitsuokai</i>	Lachnospiraceae
<i>Catonella morbi</i>	Lachnospiraceae
<i>Cedecea davisae</i>	Enterobacteriaceae
<i>Centipeda periodontii</i>	Acidaminococcaceae
<i>Citrobacter freundii</i>	Enterobacteriaceae
<i>Chlamydia trachomatis</i>	Chlamydiaceae
<i>Chlamydophila pneumoniae</i>	Chlamydiaceae
<i>Clostridium perfringens</i>	Clostridiaceae
<i>Corynebacterium diphtheriae</i>	Corynebacteriaceae
<i>Colinsella aerofaciens</i>	Coriobacteriaceae
<i>Coprobacillus cateniformis</i>	Clostridiaceae
<i>Coprococcus catus</i>	Coprococcus
<i>Coxiella burnetii</i>	Coxiellaceae
<i>Cronobacter sakazakii</i>	Enterobacteriaceae
<i>Cryptobacterium curtum</i>	Coriobacteriaceae
<i>Denitrobacterium detoxificans</i>	Coriobacteriaceae
<i>Desulfohalobacter postgatei</i>	Desulfohalobacteriaceae
<i>Desulfovibrio vulgaris</i>	Desulfovibrionaceae

Nemzetség és faj	Család
<i>Desulfohalobacter propionicus</i>	Desulfohalobacteriaceae
<i>Desulfomicrobium baculatum</i>	Desulfomicrobiaceae
<i>Desulfomonas pigra</i>	Desulfohalobacteriaceae
<i>Desulfovibrio desulfuricans</i>	Desulfovibrionaceae
<i>Dialister pneumosintes</i>	Acidaminococcaceae
<i>Dorea longicatena</i>	Clostridiaceae
<i>Edwardsiella tarda</i>	Enterobacteriaceae
<i>Eggerthella lenta</i>	Coriobacteriaceae
<i>Ehrlichia chaffeensis</i>	Anaplasmataceae
<i>Eikenella corrodens</i>	Neisseriaceae
<i>Elizabethkingia meningoseptica</i>	Flavobacteriaceae
<i>Enterobacter cloacae</i>	Enterobacteriaceae
<i>Enterococcus faecalis</i>	Enterococcaceae
<i>Erwinia persicina</i>	Enterobacteriaceae
<i>Erysipelothrix rhusiopathiae</i>	Erysipelotrichidae
<i>Eubacterium foedans</i>	Eubacteriaceae
<i>Ewingella americana</i>	Enterobacteriaceae
<i>Faecalobacterium prausnitzii</i>	Clostridiaceae
<i>Falcivibrio vaginae</i>	Actinomycetaceae
<i>Filifactor alocis</i>	Peptostreptococcaceae
<i>Fingoldia magna</i>	Peptostreptococcaceae
<i>Francisella tularensis</i>	Francisellaceae
<i>Filifactor villosus</i>	Peptostreptococcaceae
<i>Fusobacterium nucleatum</i>	Fusobacteriaceae
<i>Gaffkya tetragena</i>	Aerococcaceae
<i>Gallicola barneae</i>	Peptostreptococcaceae
<i>Gardnerella vaginalis</i>	Bifidobacteriaceae
<i>Gemella haemolysans</i>	Neisseriaceae
<i>Granulicatella elegans</i>	Carnobacteriaceae
<i>Haemophilus influenzae</i>	Pasteurellaceae
<i>Hafnia alvei</i>	Enterobacteriaceae
<i>Hallella seregens</i>	Prevotellaceae
<i>Helicobacter pylori</i>	Helicobacteraceae
<i>Helococcus kunzii</i>	Aerococcaceae
<i>Holdemania filiformis</i>	Erysipelotrichaceae
<i>Johnsonella ignava</i>	Lachnospiraceae
<i>Kingella kingae</i>	Neisseriaceae
<i>Kluyvera ascorbata</i>	Enterobacteriaceae
<i>Lactobacillus acidophilus</i>	Lactobacillaceae
<i>Lactococcus lactis</i>	Streptococcaceae
<i>Legionella pneumophila</i>	Legionellaceae
<i>Leminorella grimaldii</i>	Enterobacteriaceae
<i>Leptospira interrogans</i>	Leptospiraceae
<i>Leptotrichia buccalis</i>	Fusobacteriaceae
<i>Leuconostoc mesenteroides</i>	Leuconostocaceae
<i>Listeria monocytogenes</i>	Listeriaceae
<i>Megasphaera elsdenii</i>	Veillonellaceae
<i>Megamonas hypermegale</i>	Bacteroidaceae
<i>Methanobrevibacter smithii</i>	Methanobacteriaceae
<i>Micromonas micros</i>	Peptostreptococcaceae
<i>Mitsuokella jalalundii</i>	Peptococcaceae
<i>Mobiluncus mulieris</i>	Actinomycetaceae
<i>Moellerella wisconsensis</i>	Enterobacteriaceae
<i>Mogibacterium diversum</i>	Eubacteriaceae
<i>Moraxella catarrhalis</i>	Moraxellaceae
<i>Morganella morganii</i>	Enterobacteriaceae

Nemzetség és faj	Család
<i>Mycobacterium tuberculosis</i>	Mycobacteriaceae
<i>Mycoplasma pneumoniae</i>	Mycoplasmataceae
<i>Neisseria meningitidis</i>	Neisseriaceae
<i>Nocardia asteroides</i>	Nocardiaceae
<i>Olsenella profusa</i>	Coriobacteriaceae
<i>Oribaculum catoniae</i>	Lachnospiraceae
<i>Orientia tsutsugamushi</i>	Rickettsiaceae
<i>Oxalobacter formigens</i>	Oxalobacteriaceae
<i>Pantoea agglomerans</i>	Enterobacteriaceae
<i>Parascaridia denticolens</i>	Bifidobacteriaceae
<i>Pasteurella multocida</i>	Pasteurellaceae
<i>Pectinatus cerevisiiphilus</i>	Veillonellaceae
<i>Pediococcus pentosaceus</i>	Lactobacillaceae
<i>Peptococcus magnus</i>	Peptococcaceae
<i>Peptoniphilus asaccharolyticus</i>	Peptostreptococcaceae
<i>Peptostreptococcus anaerobius</i>	Clostridiaceae
<i>Photobacterium asymbiotica</i>	Enterobacteriaceae
<i>Plesiomonas shigelloides</i>	Enterobacteriaceae
<i>Porphyromonas gingivalis</i>	Porphyromonadaceae
<i>Prevotella melaninogenica</i>	Prevotellaceae
<i>Propionigenium modestum</i>	Fusobacteriaceae
<i>Propionibacterium acnes</i>	Propionibacteriaceae
<i>Proteus mirabilis</i>	Enterobacteriaceae
<i>Providencia stuartii</i>	Enterobacteriaceae
<i>Pseudomonas aeruginosa</i>	Pseudomonadaceae
<i>Pseudoramibacter alactolyticus</i>	Eubacteriaceae
<i>Rahnella aquatilis</i>	Enterobacteriaceae
<i>Raoultella planticola</i>	Enterobacteriaceae
<i>Rhodococcus aequi</i>	Nocardiaceae
<i>Rickettsia prowazekii</i>	Rickettsiaceae
<i>Roseburia intestinalis</i>	Lachnospiraceae
<i>Rothia dentocariosa</i>	Micrococcaceae
<i>Ruminococcus albus</i>	Ruminococcaceae
<i>Salmonella enterica</i>	Enterobacteriaceae
<i>Sarcina ventriculi</i>	Clostridiaceae
<i>Scardovia inopinata</i>	Bifidobacteriaceae
<i>Selenomonas sputigena</i>	Veillonellaceae
<i>Serratia marcescens</i>	Enterobacteriaceae
<i>Shigella flexneri</i>	Enterobacteriaceae
<i>Shuttleworthia satelles</i>	Lachnospiraceae
<i>Slackia heliotrinireducens</i>	Coriobacteriaceae
<i>Spirillum minus</i>	Spirillaceae
<i>Sneathia sanguinegens</i>	Fusobacteriaceae
<i>Solobacterium moorei</i>	Erysipelotrichaceae
<i>Staphylococcus aureus</i>	Staphylococcaceae
<i>Stenotrophomonas maltophilia</i>	Xanthomonadaceae
<i>Stomatococcus mucilaginosus</i> (újabbban <i>Rothia mucilaginosus</i>)	Micrococcaceae
<i>Streptobacillus moniliformis</i>	Leptotrichiaceae
<i>Streptococcus pyogenes</i>	Streptococcaceae
<i>Succinivibrio dextrinosolvens</i>	Succinovibrionaceae
<i>Succinomonas amylolytica</i>	Succinovibrionaceae
<i>Sutterella wadsworthensis</i>	Alcaligenaceae
<i>Tannerella forsythia</i>	Porphyromonadaceae
<i>Tatumella ptyseos</i>	Enterobacteriaceae
<i>Tissierella creatinini</i>	Peptostreptococcaceae
<i>Trabulsionella guamensis</i>	Enterobacteriaceae
<i>Treponema pallidum</i>	Spirochaetaceae

Nemzetség és faj	Család
<i>Tropheryma whippelii</i>	Cellulomonadaceae
<i>Turicibacter sanguinis</i>	Turicibacteraceae
<i>Veillonella parvula</i>	Veillonellaceae
<i>Varibaculum crambiense</i>	Actinomycetaceae
<i>Vibrio cholerae</i>	Vibrionaceae
<i>Wolinella succinogenes</i>	Helicobacteraceae
<i>Xanthomonas campestris</i>	Xanthomonadaceae
<i>Yersinia pestis</i>	Enterobacteriaceae
<i>Yokenella regensburgei</i>	Enterobacteriaceae

IRODALOM

- Achtmann M, Zurth K, Morelli G, Torrea G, Guiyoule A, Carniel E. *Yersinia pestis* the cause of plague, is a recently emerged clone of *Yersinia pseudotuberculosis* Proceedings of the National Academy of Sciences USA 1999;96:14043–8.
- Adhikari M, Coovadia Y, Hewitt J. Enteropathogenic *Escherichia coli* (EPEC) and enterotoxigenic (ETEC) related diarrhoeal disease in a neonatal unit Ann Trop Paediatr 1985;5:19–22.
- Bakos F. Idegen szavak kéziszótára. Második, változatlan lenyomat. Terra Budapest, 1960.
- Burián J. Latin-magyar szótár. Harmadik javított és lényegesen bővített kiadás. Franklin társulat, Budapest, 1941.
- Coleman LI. *Bacillus Calmette-Guerin; a weapon in tuberculosis warfare*. Can Nurse. 1946 Dec;42:1018–20.
- Fjalstad JW, Esaiassen E, Juvet LK, van den Anker JN, Klingenberg C. Antibiotic therapy in neonates and impact on gut microbiota and antibiotic resistance development: a systematic review J Antimicrob Chemother. 2017 doi: 10.1093/jac/dkx426:2017
- Guglietta A. Urinary tract infections (UTIs) are one of the most common bacterial infections in women, often as a recurrent disease Future Microbiol 2017;12:239–46.
- Gupta S, Allen-Vercos E, Petrof EO. Fecal microbiota transplantation: in perspective Therap Adv Gastroenterol 2016;9:229–239.
- Kawai K, Miyazaki J, Joraku A, Nishiyama H, Akaza H. *Bacillus Calmette-Guerin (BCG) immunotherapy for bladder cancer: current understanding and perspectives on engineered BCG vaccine* Cancer Sci. 2013;104:22–7.
- Kelly BJ, Tebas P. Clinical Practice and Infrastructure Review of Fecal Microbiota Transplantation for *Clostridium difficile* Infection. Chest 2018;153:266–77.
- Mantegazza C, Molinari P, D'Auria E, Sonnino M, Morelli L, Zuccotti GV. Probiotics and antibiotic-associated diarrhea in children: A review and new evidence on *Lactobacillus rhamnosus* GG during and after antibiotic treatment Pharmacol Res 2017;17:30923–4.
- Nash MJ, Frank DN, Friedman JE. Early Microbes Modify Immune System Development and Metabolic Homeostasis-The „Restaurant” Hypothesis Revisited Front Endocrinol (Lausanne). 2017; 13:348–9.
- Perez-Muñoz, ME, Arrieta MC, Ramer-Tait AE.; Walter J). A critical assessment of the „sterile womb” and „in utero colonization” hypotheses: implications for research on the pioneer infant microbiome. Microbiome. 5: 48. doi:10.1186/s40168-017-0268-4. ISSN 2049-2618.
- Sekirov I, Finlay B. The role of the intestinal microbiota in enteric infection J Physiol 2009; 587:4159–67.
- Thakur AK, Shaky A, Husain GM, Emerald M, Kumar V. Gut-Microbiota and Mental Health: Current and Future Perspectives. J Pharmacol Clin Toxicol 2014;2:1016.
- Toussaint B, Chauchet X, Wang Y, Le Gouellec A. Live-attenuated bacteria as a cancer vaccine vector Expert Review of Vaccines 2013;12:1139–54.

Gaál Csaba

Nyelvészet és tudomány – ki művelheti?

A nyelv elsőrendűen nem nyelvészet, még csak nem is a költészet, hanem az ember megszentelődésének, a szeretet teljességének és kiteljesedésének a gondja. A többi csak irodalom és filológia.

Pilinszky János

Székely Júlia Bartók-tanítvány, miután lediplomázott a Zeneakadémián, felvette még a magyar szakot is. Ekkortájt írt háromfelvonásos darabját bemutatta tanárának, kérte a véleményét. Tanára ráripakodott: „Ha valaki tűrhetően zongorázik, mi a fenének nem fér a bőrébe? Ugyan melyik írónak jutna eszébe, hogy egyszerre csak elkezdjen klimpírozni?” Mikor visszaadta a kéziratot, megjegyezte: „Sajnos jó. Kötelességem lenne visszazavarni a zongorához. Maga írni fog. Ezen többé nem lehet segíteni.”

Az utóbbi időben e lapban és magánlevelezésem során nyilvánított véleményem miatt több nyelvessel kerültem szóváltásba. Kizárólagos ellenvéleményük több lábon nyugodott.

- Egyik (számukra) fontosnak tűnő érvük az volt, hogy én, mint szakterületükön kívülálló személy miképp gondolom komolyan, hogy velük nem egyező álláspontot képviselek, holott a nyelvész megkérdőjelezhetetlenül nyilatkozik, kizárja annak a lehetőségét, hogy az ő területén más is hozzászólhasson a kérdéshez. Vagyis anélkül, hogy magát a kérdést vizsgálná, a személy alapján dönt, holott – Babits szerint – „S van-e hatalmasabb gondolatnál?” Pedig a kívülről jövő, a kívülálló láthat olyat, amelyet a benne élők nem vesznek észre. Harcolni érvekkel kell, erre nem az elhallgattatás, a kizárás a leghatásosabb eszköz: ez lehet célravezető, de nem éppen értelemszerű eljárás.
- A másik érvük a „nyelvtudománnyal” nem összhangban lévő többirányú állításom, ha úgy tetszik nem szokványos („unorthodox”) állásfoglalásom. Itt aztán jönnek a „skolasztikus” tanok, a „mai hivatalos” akadémiai megnyilatkozásokkal alátámasztott indokok, melyeket természetesen ők alkottak, vagyis magukkal igazolták önmagukat, lásd a párhuzamot a meghasonlott országgal (Mk 3,22–26)! Tőlük eltérő véleményemet nem észérvekkel igyekeznek megcáfolni, hanem erőből.

Hamvas Béla írta: „A hatalomtudós a megismerés gyönyörét összekeveri mások legyőzésének kárörvendésével.”

Önálló véleményalkotásom miatt kihívó (provokatív) személynek bizonyul sokak szemében, ezt a jelzőt azonban vállalom. Mint minden szakágazatot, a kíváncsiság, a kétely, az elme gyanakvása viszi előbbre. Ezért valamely kérdésfeltevésre vagy jelenségre a szakma szabályaira, a megszólaló kívülállóságára és nem az érvek súlyára hivatkozni balgaság.

MI SZÁMÍT TUDOMÁNYNAK? Mielőtt bárki is elfogultsággal vádolna, orvos lévén, kezdem a mi területünkkel.

Naun (1839–1925) német belgyógyász azt a nézetet képviselte, hogy a gyógyítás önmagában nem tudomány, és valaha is nehezen lesz az, mivel a hozzá tartozó humanitás túl mélyen gyökerezik benne.

Kosłowski (1921–2007), kiváló tübingeni sebész szerint az orvostudomány alkalmazza ugyan a természettudományi ismereteket, de valójában nem egzakt tudomány, mint ahogyan a filozófia sem az, hanem mindenekelőtt gyakorlati ténykedés etikai normák mellett.

Lord Kelvin (1826–1907) a következőképpen határozza meg a tudományt: „Gyakran mondom, hogy mikor megmérheted, amiről beszélsz, és kifejezheted azt számokban, tudsz valamit róla; de amikor nem mérheted meg, nem fejezheted ki számokban, ismereted sovány és nem tudományos: lehet az ismeret kezdete, de gondolatában alig emelkedett a tudomány szintjére, bármi legyen is a téma.”

A matematikában sincs mérés, ezért azt legjobb az észszerűség egyik formájának tekinteni. A tudomány sok másodlagos kérdést megmagyaráz, de semmit sem tud mondani az élet értelméről és az erkölcsi értékekről. És valóban: a természettudományok alapját az képezi, hogy pontosan mérhető adatokkal dolgoznak (ezért nevezik „egzakt” tudománynak is), mely munkamódszer az orvostudománytól idegen. A tudomány mélyen összefüggő, szilárdan megalapozott, és az észszerűséggel soha ellentétbe nem kerülő tudás: ilyen ismeretet sem a filozófusoknál,

sem a természetet kutatóknál nem találunk, még kevésbé az orvostudományban. Az ilyen ismereteknek semmi köze az emberek betegségeihez. A „*medicina*” latin eredetű szó, kezdetben orvoslás, jóval később orvostudomány névvel fordították. De vajon a rómaiak által űzött mesterség nevezhető-e „tudománynak” az előbbi gondolatok jegyében? Aligha.

Manapság is sokszor hivatkozunk az *orvosi művészetre* – és némileg joggal –, hiszen hivatásunk gyakorlatához tartozik az ösztön, a személyesség, az érzelmek, az emberi kapcsolatok is. Donáth Tibor hangsúlyozta, hogy az orvoslás elsősorban nem természettudományos természetű, hanem emberi tevékenység, hiszen a veleérzés, a beteggel való együttérzés alapja az ember iránti érzékenység.

Sokan vélik, hogy a *medicina alkalmazott tudomány*: ez azt sugallja, hogy az orvostudomány és a tudományosság fedi egymást. Ide kapcsolódik Ortega Y Gasset (1883–1955) spanyol filozófus álláspontja:

„A *medicina* nem tudomány, hanem hivatás, de a tudományhoz fordul, és abból a gyakorlati vonatkozású eredményeket hasznosítja, a többit pedig ejti.”

Az orvoslás, amelyet egykor főként művészetnek tekintettek, mára „tudománnyá” vált, helyesebben szólva *tudományosság*. Magam is úgy vélem, hogy a *medicina* soha sem lesz tudomány a szó már kifejtett igazi értelmében, és a tudományosság mai formája a növekvő ismeretek ellenére sem fogja teljes egészében lefedni azokat a készségeket, képességeket, tudáselemeket, amelyek az orvoslás – mint alapvetően erkölcsi irányultságú ténykedés – számára elengedhetetlenek.

TUDOMÁNY ÉS NYELVÉSZET Figyelembe véve az előzőben leírtakat és az abból levezethető párhuzamokat, feltehető a kérdés, vajon *tudomány-e a nyelvészet*? Ahogyan az orvoslás nem az, úgy a nyelvészet sem, legfeljebb egy szakágazat, de beszélhetünk tudományos orvoslásról és tudományos nyelvészetről.

Régen tudománynak, filozófiának nevezték a megismerő tevékenységek minden formáját, beleértve a művészeteket, a vallási kérdéseket, szakmai tapasztalatokat, műszaki ismereteket. Mai fogalomhasználatunkban a tudomány ennél jóval szűkebben értelmezett, csak azokat a megismerési formákat jelenti, amelyeket meghatározott módon tudományosnak nevezett rendszer alapján végeznek: a mérhető természettudományok területén a ténylegesen alkalmazott tudományos módszertanra alapozva. A tudományos módszerről napjainkban is élénken folyó tudományelméleti viták eddig lényegében a tudományfilozófia berkein belül maradtak.

Az évszázadokkal ezelőtt bevezetett, elterjedt és széles körben használt fogalmat, azaz a „tudományt” az idők során megszoktuk, és ma már nem is gondolunk a szigorúan vett meghatározására, egyszerűen így maradtunk. Ezért

beszélünk ma könyvtártudományról, társadalmi tudományról, gépészeti tudományokról, segédtudományokról, és a felsorolást szinte vég nélkül folytathatnánk, hiszen ma már csaknem minden szakágazatot valamely tudomány főcsoportjába sorolnak (MTA → Tudományági nómenklátúra). Néhány újabban divatba jött terület tudománnyá magasztosulása (andragógia, genderológia) pedig felér egy átvitt értelmű istenkáromlással.

KI MŰVELHETI A NYELVET? A lipcsei sebész, Carl Thiersch (1822–1895) 1891-ben a Német Sebész Társaság kongresszusának elnöke volt. A gyűlésen nagy vita folyt a Koch-féle tuberkulínról, végül az elnök így fejezte be az ülést: „*Bezárom a vitát a Koch-féle gyógymódról. Tudományos kérdéseket nem lehet szavazással eldönteni.*” Ehhez én hozzáteszem: sem tekintéllyel, erővel, hatalmi helyzetből. A nyelvészek mentsegül szolgálhat az a felfogás, hogy igaz az, amit a többség az adott időpontban annak tart. Ez viszont nem zárhat ki más, csak később beigazolódnó véleményt, hiszen ismert közhely: a tegnap igazságai lehetnek a jövő tévedései.

Kitanult szakmánk mellett érdekelhet bennünket a tudomány vagy a művészet valamely területe, amelyet kedvtelésből űzünk, de ez irányú kíváncsiságunkat fokozhatjuk akár olyan mértékig is, hogy végül a képzettségünkől teljesen elütő érdekkörben fejtsünk ki jelentős munkát. Ebben az összefüggésben az ihletett feltalálókat, kutatókat, szellemi embereket egyesek szeretik gúnyosan amatőröknek, dilettánsoknak nevezni, holott ez a két elnevezés eredetileg azokra vonatkozott, akik munkájukat nem pénztől hajtva végzik, mint a „profil”, hanem teljes odaadással és szívből: (*amator* = valaminek a kedvelője, szerelmese; *delecto* = gyönyörködik, örömet leli valamiben).

A legtöbb nyelvész kizárja annak lehetőségét, hogy a saját szakágazatához más is tudjon hozzászólni: mindenki mást, mint „szakidegent” eleve kirekeszt a területéről. Pedig számtalan példa igazolja a „beavatatlan” létjogosultságát, elég ha a szerzetes Mendelre, Jedlik Ányosra, a DNS-t felfedező Watsonra és Crickre gondolunk, akik nem voltak biokémikusok. Almássy László gróf sivatagkutató világraszóló felfedezését (úszó alakok sziklarajzai É-Afrikában) minden szakképesítés nélkül érte el. Arthur Koestler író létére több tudományos könyvet is írt, miután bedolgozta magát a tárgyba. Mai példa Takáts Zoltán kémikus, aki az ELTE-n szerzett diplomát. Nevéhez fűződik a hazai pénzügyi hiány miatt Angliában kifejlesztett „onkokés”, amely műtét közben megmutatja a daganatok határát. Végül egy átvitt értelmű idézet: „Hogy ismerheti így az Írásokat, amikor nem is tanulta!” (Jn 7, 15).

A *Magyar Orvosi Nyelvet* – bár nyelvi vonatkozású lap – nem nyelvész alapította. A kezdetben írtak tükrében vajon meg-alapozott volt-e a törekvése, van-e létjogosultsága a folyóiratnak, hiteles-e az ebbéli tevékenysége, melyben legalább annyi nem szakavatott – a szó szoros értelmében dilettáns (!) – értelmiségi szólal meg, mint a nyelvvel „életvitelsze-

rúen“ foglalkozó, abból élő (profi) szakember. A választ a tizennyolc évi töretlen fennállás, érdeklődés és siker igazolja. Emlékezetem szerint e hasábokon még soha nem volt szó ide vonatkozó alapkérdések kifejtéséről és közös gondolkodásról. Ha ez az „amatőr” nem tévedt volna erre a területre, akkor ki foglalkozna ma ilyen behatóan és értőn az orvosi nyelvvel?

Egyik nekem írott személyes levélben szerepelt – ránk, kívülállókra célozva – az ismert és nem éppen hízelgő mondas: Suszter, maradj a kaptafánál! Mert az illető szerint „a nyelvészet is egy szakma, amelyet tanulni kell.” Igaz, ami igaz, nincs ilyen papírunk, de – mint egy írásból éppen értesülök – az *Édes Anyanyelvünk* lap felelős kiadója, Juhász Judit sem végezt semmiféle filológiai szakot, akkor ez égbekiáltó dilettantizmus! Nincs itt valami ellentmondás?

Örülök azonban, hogy a *Magyar Orvosi Nyelv* hasábjain nyíltan, a vélemények ütköztetésével nyelvi felülbírálat nélkül mindenki megírhatja véleményét, melynek alapján az olvasó eldöntheti, kivel ért egyet. Attól tartok, hosszú még az út, amíg nagyobb kölcsönös elismeréssel vélekedünk egymásról, és – mint ahogyan az orvoslásban már megvalósult – a

szakágazatok határterületei elmosódnak, így a torzsalkodás helyett az együttműködésé lesz a döntő szerep.

Végezetül némileg önbírálon, de általánosítva, jelen esetben a nyelvészekre is vonatkoztatva hivatkozom a híres francia orvosra, Laënnecre (1781–1826):

„Nagyon kevés orvos képes – még ha igen hosszú gyakorlattal rendelkezik is – más szemmel látni a dolgokat, mint amire a kor iskolás szemlélete felkészítette.”

IRODALOM

1. Babits Mihály *Van-e hatalmasabb a gondolatnál?* Budapest, Lazi Könyvkiadó 2006.
2. Balázs Géza *Születésnap beszégetés Juhász Judittal.* Édes Anyanyelvünk 2017/5.
3. Csejtei Dezső *José Ortega y Gasset.* Budapest, Kossuth Kiadó 1982.
4. Donáth Tibor *Minden napot élményként élek meg.* Semmelweis Hírek 2016.
5. Koslowski, Leo *Maximen in der Medizin.* Schattauer Verlag 1992.
6. Székely Júlia *Bartók tanár úr.* Kosmosz könyvek 1978.
7. Tange, Ernst Günter *Zitatenschatz für Mediziner.* Eichborn Verlag 1992.

Nincs új a nap alatt

Benkő Loránd és Lőrincze Lajos így írt az idegen szavak túlzott használatáról:

Az idegen szavak alkalmazásának „egyik legkirívóbb forrása a szakmai zsargon. Bár a tudományok nyelvében, a szaknyelvekben a leginkább indokolt az idegen szavak használata, túlzásnak kell minősíteni ilyen halmozásukat:

- »A transzkripció, a transláció és az enzimaktivitás szabályozásának, valamint az immunreakció molekuláris mechanizmusának vizsgálata« (MTA-almanach 1976);
- »Az anyagok komplex anorganikus-organikus mobilizációs dinamizmusának kutatása« (MTA-almanach, 1976.);
- »Lift-slab és tilt-up panelgyártási és beemelési rendszer« (Sebestyén Gyula: Nagyelemes lakóházak. Műszaki Könyvkiadó 1960. 213);
- »A nyelvi kód minőségileg diszkrét egységei a beszéd hangkontinuumának folyamatából emelkednek ki« (Társadalom és nyelv. 1975. 143);
- »Ez a disztinkció csak regionális sztenderdek formájában tükröződik« (no. 167);
- »A világpiaci impulzusok az export- és az importstruktúrákat egyaránt egyoldalúan a statikus komparatív költségmegtakarítás felé orientálják« (Közgazdasági Szemle 1973. 9. sz.);
- »Az információs bázis kiszélesítését szolgálja a ... sz. utasítás alapján történő horizontális kooperációsköri együttműködés« (KÖTUKI-tájékoztató; 1971. XI. sz.);
- »A differenciált csökkentés növeli a racionális döntési sávot, mivel az egyes ágazatok, részterületek restrikciója más ágazatok, részterületek expanziós lehetőségeit biztosítja« (Pü. Szle. 71/11);
- »A szintetizáló terv primátusa a periférikus elgondolások és koncepciók felett nem időbeli elsőbbséget jelent« (Pü. Szle. 72/11);
- »A fő erőfeszítést a budapesti agglomeráció infrastruktúra-ellátási feszültségeinek feloldására kell koncentrálni« (Pü. Szle. 72/12);
- »A ráták statikus nagyságának és dinamikájuk fokának ütközése a pozíciók polarizálódásával jár együtt« (Pü. Szle. 73/10).

A szaktudományi idegenszódivat hatására már az ifjabb nemzedék tagjai is így fogalmaznak: »Magából az adott verbális kontextusból kell mindent kikövetkeztetnünk, rekonstruálnunk kell egy fiktív szubjektumot, aki a nyelvi jelek ilyen és nem más elrendezése révén konstituálódik« (egy magyar–szociológia szakos hallgató dolgozatából).

A kiragadott szövegrészekben természetesen nem mindegyik idegen szó minősíthető egyformán. Nyilván vannak bennük olyan szakkifejezések is, amelyek az egyes szaktudományok számára nélkülözhetetlenek, illetőleg ott már közkeletűek. A példák azonban arra is rávilágítanak, hogy ilyen tömörségű felhasználásuk nem csupán szakmai-tudományos szükségszerűség következménye; legtöbbjüket szaktudományos szempontból is legalább olyan értékű magyar megfelelővel tudnánk helyettesíteni.”

Magyar Nyelvőr 1977;101:129–41.

Kapronczay Katalin

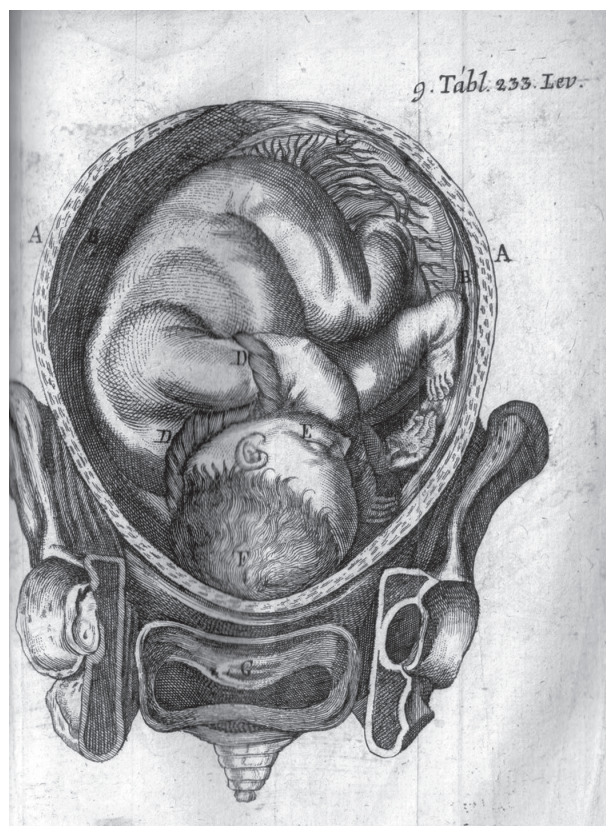
A „magyar bábamesterség” és az orvosi szaknyelv

A XVIII. században a szülések levezetését szinte kizárólagosan a bábák végezték, csupán végveszély esetén kérték a tanultabb kirurgus vagy az orvos segítségét. Nem ok nélkül volt igen magas az anyák és a szakszerűtlen közreműködéssel világra jött csecsemők halálozási aránya. A tudatlanság mindkét oldalról általános volt, a kuruzslók, angyalcsinálók csakúgy vétekesek voltak, mint az asszonyok, akik rosszul értelmezett szeméremből csak az anyáik, nagyanyáik gyakorlatában megszokott – sok esetben babonákkal és csak hiányos szakmai ismerettel rendelkező – bábát engedték a szüléseknél segédkezni. A helyzet jellemzésére nagyon találó van Swieten sokat idézett kijelentése, amely szerint könnyebb Herkules kezéből kicsavarni a dorongot, mint az asszonyokat előítéleteiktől, megrögzött szokásaiktól megszabadítani. Éppen ezért érthető az orvosok arra irányuló igyekezete, hogy a szülő anyákat és az újszülötteket biztos kezekre és szakmai tudással felvértezett bábákra bizzák. Ennek elérése érdekében – oktatásuk intézményes formában való megszervezése kiegészítéseként – meglehetősen nagy számban láttak napvilágot a különböző, anyanyelven megfogalmazott bábakönyvek, bár szükséges megjegyezni, hogy jó ideig még gondokat okozott a bábaképzésben az írástudatlan bábák tanítása, ezért nagy figyelmet kellett fordítani a szemléletes ábrákra.

A magyar nyelven megjelent bábakönyvek sorát gazdagította Szeli Károly (1748–1780), aki Bécsben, 1777-ben adta ki Johann Steidele munkájának fordítását *Magyar bábamesterség* címmel.

Szeli könyvét Anton Störck (1731–1803) birodalmi proto-medikusnak, a szüléset bécsi előadójának ajánlotta, akit a sokat betegeskedő fordító gyógyító orvosaként is tisztelt. Az előszóban utal a hazai bábaképzés új (az egyetemen helyet kapott) lehetőségére, ezért

„nem panaszkodhatik már senki, hogy alkalmatlansága nintsen a Bába-Mesterségnek fundamentumosan megtanulására” (4a).

Az oktatás nyelvi nehézségeit sem hallgatja el, mivel „[...] többnyire tsak a Német és Szász Nemzetbéli Bábáskodásra kívánczozó személyeket tudják oktatni [...]” (4a).

Igen gondosan összeállított könyv: a női test anatómiáját, a normális és a rendellenes szülés menetét és utóbbinak változatait ismerteti, az ajánlott eljárásokkal egyetemben. Nem felejtkezett el a gyermekágyasság idején fellépő kérdésekről, az újszülöttel való bánásmódról, a szoptatós dajka helyes kiválasztásáról, a bába viselkedésének szabályairól, a „gyanús”

szülészeti esetek megállapításáról, és a hatóságok irányába teendő bejelentési kötelezettségről. Az elméleten túlmenően nagy hangsúlyt fektet a bábá gyakorlati ismereteinek elsajátítására, amelyeknek egyik módja „a bőr-testen gyakorlani és illendő fogásokra tanítani” (vagyis az ún. fantomokon szemléltetni, gyakorolni), de ennek hiányában reméli, hogy a rendkívül szép kivitelű ábrák is sok segítséget nyújtanak. A gyakorlati oktatás szükségességét így indokolja:

„Az Orvosi, Borbélyi, és Bábáskodásra tanító Tudományok nem olly elmére és gondolkodásra fondáltatott Tudományok [...] Mellyeket tsak olvasás által lehetne meg-tanulni: ezek tselekedettel meg-mutatandó Mesterségek, mellyeknek tzélját tsak hosszas Praksis által érhetjük el [...] Mind az, a' mit tulajdon szemeinkkel látunk, hallunk, és szaglunk: sokkal mélyebben és tartósabban nyomódik elménkbe mint a' mit az írásból tanulunk.” (4a)

Feltételezhető hogy a 461 oldal terjedelmű könyv leírásai túlhaladták az akkori bábák ismeretbéli szükségletét, ezért talán inkább az oktatók számára volt alkalmasabb.

A könyv megfogalmazása, az alkalmas magyar szak kifejezések megtalálására való törekvés a XVII. századi szaknyelv „archaikus” szépségét idézi. Szeli megfogalmazása szerint

„[...] a Magyar nyelvnek is vagyon annyi jussa, mit más nyelvek tulajdonítanak magoknak [...]” (4a)

A bevezetőben háromnyelvű (magyar–latin–német) szószeretetet közöl a legfontosabb, leggyakrabban használt szakszavakról.

„Keresztsont csúppa – protuberantia ossis sacri – der Vorberg des heiligen Beins

Medence – pelvis – Becken

Tsipőcsontok – ossa iliaca – die Darmbeine

Szemérem tsontok – ossa pubis – die Schaambeine

Far-tsik – os coccygis – das Steißbeine

Ülő tsontok – ossa oschii – die Sitzbeine

Tsont épület – scleton – Beingerust

Nevetlen tsontok – ossa innominata – die ingenannten Beine

A méhnek kürtje – tubae uteri, seu Fallopianae – die Muttertrompeten

A méhnek hüvelyje – vagina uteri – die Mutterscheide

Tsiklo nyelv – clitoris – Schaamzunglein

Foganó hely – ovarium – die Eyerstöcke

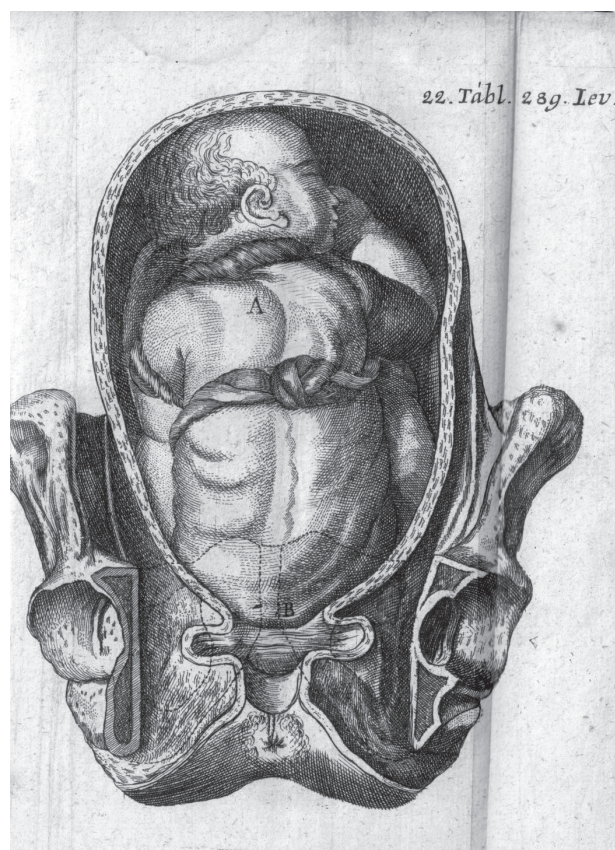
Szüzesség bőre – hymen – das Jungferhäutlein

Fattyú nehézkesség – graviditas spuria – Falsche Schwangerschaft

(mert a tisztátalan ágyból született Gyermeknek neve nem Fattyu Magyarul: hanem Bitang)

Méh' fulladás – passio hysterica – Mutterkrampf, Mutterkrankheit

Bőr-test – die lederne Frau – lederne Maschin” (a szülészeti fogások oktatásához használt szemléltető segédeszköz) (4b)

A képekhez fűzött részletes magyarázatok is számos további szakkifejezés magyar változatát tartalmazzák, a megfelelő szó „óvatos keresését”, esetleg a fogalom szemléletes körülírását. Ezek közül is nézzünk néhány példát:

- „Gerintz tsiga” – gerinc csigolya
- „Véghurka” – végbél
- „A’ meggyümöltösített tojás” – a megtermékenyített pete
- „Mássa” – secundinae – die Nachgeburt, használták a szülep kifejezés is a később kialakult méhlepény szó helyett
- „Köldök kötél” – köldökzsinór
- „víz hártya, mely a gyermek vizét foglalja magába” – magzatburok
- „Köz-hús” – perineum – gát
- „Foganó hely” – ovarium
- „Anyai bélyeg” – anyajegy
- „Nemzetséges nyavalya” – örökletes betegség

Helyenként kissé körülmenyesen, ám mégis logikusan fogalmaz. A „természet rendje szerint való nehézkesség” talán még nem kíván magyarázatot. Azonban némi fejtörést okozhat a „természet rendje ellen való nehézkesség”, amely a méhen kívüli terhesség körülírása.

A következő mondat némi túlzással titokzatosan költőinek is jellemezhető:

„A’ meggyümöltözött tojás [...] mellynek víz formájú nedvességgel meg-töltött üregében egy fehér test vagyon, melly a méh-gyümöltésének kezdetét példázza, napról-napra mind nagyobb lészen [...]” (4c)

Teljes bizonyossággal egyik kifejezésről sem tudjuk állítani, hogy Szeli szóalkotása lenne. Mint láttuk, alkalmazott egyszerű „tükörfordításokat”, vannak olyan szakszavak, amelyeket a kortársak is használtak, az eredet nem követhető nyomon. Például a *mássa* vagy *szülep*, továbbá a *köldöknek kötele*, és a *véghurka* szavak számos kortárs munkában szerepelnek.

A szerző szándékát a bevezetőben így fogalmazza meg:

„Igyekezünk azon, hogy ezen munkát olly tökéletességre vigyük, a’ mennyiben tsak ki-telhetett. A’ kik a’ Bába-Mesterségben jövevények még, azok ezen könyvben tökéletes oktatást találnak: a’ kik pedig a’ Mesterségnek Praksissában forgolódnak már: azoknak olly bátorságos út-mutatójok vagyon, a’ ki az igaz útra viszsza viszi, ha talántán el-tévelyednek avagy akármi okból a’ Praksishoz tartozandó regulákat és kéz-fogásokat el-felejtették volna.” (4d)

Az ígéretes pályafutás előtt álló, ám betegsége miatt sajnálatosan rövid életű Szeli Károly csak egyike volt a magyar orvosi szaknyelv kialakításáért és elfogadottá tételéért fáradozó XVIII. századi orvosoknak. Bábakönyve nemcsak a tudománytörténet, de a szakmai nyelv története számára is értékes forrás.

IRODALOM

1. Kapronczay Katalin *Orvosi és egészségügyi felvilágosító irodalom a 18. századi Magyarországon*. *Lege Artis Medicinae* 2000;10/5:458–62.
2. Korbuly György *A magyar szülészeti bölcsőköre. (Adatok a magyar szülészeti és bábaképzési történetéhez)* Orvosképzés 1936. Tóth-különfüzet 1936:206.
3. Spielmann József *A közjó szolgálatában*. Bukarest Kriterion Kk. 1976:350.
4. Steidle Johann Raphael *Magyar bábamesterség....* Mellyet magyar nyelven kiadott Szeli Károly Bétsben, Schultz, 1777: 4aXII, 4bXXII–XIII, 4c37, 4dXXI.

A fogalmazás módja a gondolatszöveget tükrözi. A helyes fogalmazás az egészséges gondolkodás gyümölcse. Ha a fogalmazás sántít, pongyola, a gondolatfonal is beteg.

(BP)

Kapronczay Katalin

Linné rendszertanáról elsőként magyarul – Benkő József és a XVIII. századi természettudományos nyelv

A felvilágosodás kora bővelkedett a tudományok több területén egyaránt eredményesen munkálkodó tudós fővel. Sokakat szárnyára emelt a hírnév már életükben, jó néhányukat kevésbé pártolta a szerencse, és a megérdemelt elismerést csak az utókortól kaphatták meg.

Utóbbiak közé tartozott az erdélyi Benkő József is, aki lelkeszi hivatása gyakorlása mellett komoly történelmi kutatásokat végzett és foglalt össze könyveiben, a botanika és kapcsolódó területként a gyógyítás is sokat köszönhet fáradságteljesnek tűnő kutatásainak. Életútját azonban számos kudarc és méltánytalanság jellemezte, szellemi hagyatékának, vagyis kéziratos feljegyzéseinek java része elkallódott, csak a kortársi feljegyzések és Benkő kiterjedt levelezése alapján lehet képet alkotni róla.

ÉLETÚTJA LEGFONTOSABB ÁLLOMÁSAI

Bardócon született 1740-ben, teológiai tanulmányait 1757-től a nagyenyedi kollégiumban végezte. 1765-től református lelkészként tevékenykedett Középpajtán, nagyapja és apja örökét követve az ősi parókiáján. 1775-től az erdővidéki református egyházkerület jegyzője, 1785-től esperese, 1787-től a székelyudvahelyi református kollégium teológiatanára lett, de emellett a természettudományos ismeretek terjesztését is feladatának tekintette. Bár a protestáns tanintézetek mindig élén jártak a természettudományos oktatásban, ő nem volt elégedett. Néhány évvel korábban így fogalmazta meg az erdélyi Főkörmányszéknek írott levelében:

„Ebben a mi boldog és tudományoknak való századunkban, midőn a természetnek növényországa törvényeit Európa minden szögletében szorgalommal tanulják, csak a mi Erdélyünk van arra kényszerítve, hogy néhány tudósnkat kivéve, az iskolai ifjúság rendkívüli kárára azt sem tudjuk, mi értendő a természetrajz neve alatt.” (4).

1789 tavaszán a helyi kollégák intrikái és hamis vádaskodása miatt le kellett mondania állásáról, ezután néhány évre középpajtai birtokára vonult vissza. 1793-ban köpeci lelkésszé választották, de betegeskedése és a Főkörmányszékkal való összeütközései miatt 1799-ben erről is lemondott. Nehéz

Benkő József (1740–1814)

igazságosan megítélni, hogy Benkő életének konfliktusaiban mennyire játszott szerepet a kortársak féltékenykedése, vádaskodása, illetve a Benkő természetében, meggondolatlan cselekedeteiben gyökeredző, sorsszerű kifejelet. Életrajzírói különbözőképp magyarázzák az eseményeket, az utókor azonban nem törhet pálcát felette, csupán a tudományos életművét értékelheti (4, 5, 7a, 8a). Ezután ismét középpajtai birtokára költözött, ahol leginkább botanikus kertje gondozásával foglalkozott. 1805-ben fiához költözött, és egészen 1814-ben bekövetkezett haláláig szinte kizárólag a botanikával töltötte idejét.

Történelemszemléletét egyértelműen az akkor bevezetett államismereti képzés alapozta meg, a források összegyűjtését és kronológiai rendezését kritikai értékeléssel egészítette ki. Törekedett az ok-okozati összefüggések logikus feltárására. A század gondolkodására jellemző „közhasznosság” szelle-

mét követve kiemelte a honismeret fontosságát: a természeti kincsek feltárásának, megismerésének és hasznosításának jelentőségét. Így érthető módon fordult a botanika, a gyógy-növényismeret felé.

Történetírói munkásságának fő területe Erdély múltjának feltárása volt: gyűjtötte a levelezéseket, az országgyűlésekre vonatkozó dokumentumokat. A források feldolgozásával Erdély mindmáig egyik leghitelesebb államismereti művét írta meg. (*Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus* 1–2. köt. Harmadik, kéziratban maradt részét csak a huszadik század végén adták ki.)

Számos kortársához hasonlóan, általános nyelvészeti kérdések is foglalkoztatták, ennek eredményei nyomtatásban is megmaradtak. Közreműködött Pápai Páriz Ferenc latin–magyar, magyar–latin szótára Szenczi Molnár Albert és Bod Péter által kiegészített és javított változatának kiadásában is, mégpedig az *Addenda* címet viselő függeléket készítette el. Ez meglehetősen rövid – mintegy másfél oldal terjedelmű –, 110 szót tartalmazó szövszedet, amely köznyelvi kifejezéseket tartalmaz, A-L betűvel kezdődőket. A kis szógyűjtemény szavai javarészt a székely nyelvjárásból valók. A folytatást, illetve a Pápai Páriz szótárában található növénynevek javításait Ráth Mátyás készülöben volt, de nyomtatásban soha meg nem jelent nagyszótárában kívánta közölni. Ez utóbbi kézírata – sok más egyébhez hasonlóan – elkallódott.

Transsilvania c. munkájában is foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel, a magyar, székely, román, szász és cigány lakosság nyelvére vonatkozóan. 1791–92-ben behatóan kutatta a magyar és a török nyelv hasonlóságait, az esetleges rokonságát, de végül mégis a magyar nyelv finn-ugor eredete mellett tette le voksát. Számos írása jelent meg a *Magyar Hirmondóban* nyelvészeti témakörben, melyek fontos részét képezték a század utolsó harmadában lezajlott nyelvművelő, nyelvújító mozgalomnak. Történeti munkáiban megtaláljuk az általa alkotott magyar katonai szakkifejezéseket: *alkáplár* (Gefreyte), *dandár* (Avand-Gárda), *ezred* (Regiment), *főhadnagy* (Obristleutenant), *sereglet* (Bataillon), *század* (Compania), *tábori kézi orvos* (Feldscheer) stb.

Botanikai érdeklődését minden valószínűséggel Agnethler Mihály Gottlieb (1719–1752) nagyszebeni orvos (utóbb helmstadi egyetemi tanár) keltette fel, aki maga is művelte a botanikát, több munkát írt a Linné-féle rendszertan alapján. Agnethler „elárasztotta” könyveivel erdélyi ismerőseit, illetve a könyvtárakat, feltehetően így jutott hozzá Benkő is. A másik szellemi inspiráló nagybátyja, Hermányi Dénes József, enyedi református lelkész lehetett, aki igen nagy természetbarát volt. Benkő tőle is kapott könyveket, tanulmányozhatta a kollégium elzárt herbáriumát, sőt a mikroszkópot is használhatta. A kortársak és Benkő saját feljegyzéseiből tudjuk,

hogy rendkívül élénk kapcsolatban állt a környék gyógyszerészeivel és botanizáló orvosaival. (Pataky Mihály, Incze Mihály, Bruz László, sőt Csapó József és Weszprémi István is tanácsokkal, könyvekkel látta el.) Nekik köszönhetően ismerkedett meg Erdély akkori protomedicusával, Chenot Adammal (1722–1789), amely kapcsolat kihatott a későbbi tevékenységére is. Érdekes módon arra nincs semmiféle adat, hogy a korszak egyik legkiemelkedőbb erdélyi botanikusával, Joseph Raditschnig von Lerchenfelddel (1753–1812) bármiféle összeköttetése lett volna, pedig közös barátjuk – Peter Sigerus (1759–1831) erdélyi szász gyógyszerész, botanikus – révén erre bizonyára lehetett volna módja.

Az 1770-es években – párhuzamosan a *Transsilvaniával*, annak kiegészítéséül szánva – kezdett el dolgozni Linné szellemében, és rendszere alapján, *Flora Transsilvanica* c. munkáján. Ebben az időben ismerkedett meg Chenot Adammal. Élénk levelezésük a fűvészet tudományára vonatkozott, Chenot könyveket küldött neki, számos botanikai kérdésben kikérte véleményét. 1773-ban a királyi főkormánysház az ország valamennyi törvényhatóságát felszólította a felügyeletük alá tartozó régió természeti kincseinek, gyógynövényeinek és gyógyvizeinek szakszerű és alapos feltárására. A hivatalos körlevél a feladat elvégzésére orvosokat, sebészeket, katonai sebészeket és patikusokat kívánt mozgósítani. Benkő botanikai munkássága ekkor már ismeretes volt, a felszólításra benyújtott összeállításáról a gubernium egészségügyi tanácsa elismerően nyilatkozott.¹ Híre ment, hogy egy ideje magánelőadásokat tartott a brassói patikusok számára, megismertette őket a botanika tudományával, herbáriumokat gyűjtetett velük, sőt egy igen terjedelmes magyar nyelvű fűvészkönyvet is írt, amelyben a patikusok és más gyógy-növénygyűjtők részére hasznos tanácsait foglalta össze, kiemelve, hogy mely növények alkalmasak a gyógyításra. Ezen tényekre hivatkozva terjesztette fel az egészségügyi bizottság azt a javaslatot, hogy a privát kollégiumokat rendszeres nyári tanfolyamokká szervezzék át. Benkő életrajzírói különbözőképp írták le a történetet, a kudarcot a környezet intrikájaként tüntették fel (5, 6, 7b, 8b). Annyi bizonyos, hogy Benkő Nagyszebenben és Brassóban hajlandó lett volna a botanikai előadások rendszeres oktatási keretek között való megtartására, sőt részletes tantervet is készített *Scintilla botanica* címmel, amely sajnálatos módon – sok egyéb munkájához hasonlóan – elveszett, csak Benkő más irányú feljegyzéseiből és a kortársak megemlékezéseiből tudunk róla. Az udvari kancellária kedvezően fogadta a rendszeres tanfolyam ötletét, jóváhagyta Benkő tervezetét is annyi módosítással, hogy inkább az 1775-től már működött kolozsvári Orvos-sebész Tanintézetben hozzanak létre gyógyszerész tanszéket, és Benkő ott oktasson. Az egészségügyi tanács és Chenot is meglepődött az ajánlaton. Benkő tétovázott, hiszen családos ember lévén nem volt számára közömbös, hogy lakhelyétől távolabb vállaljon megbízatást. Végül valószínűleg Chenot

1 A benyújtott kézirat elveszett, hasonlóan több más botanikai művéhez.

szava döntött, aki úgy vélte, hogy az orvos-sebész tanintézetben orvos-tanárnak kell előadnia a kémiát és a botanikát, hasonlóan a külhoni egyetemekhez. Benkő kissé csalódottan, de azért megkönnyebbülten visszavonult, az sem volt számára elégtétel, hogy a kolozsvári tanszék sem jött akkor létre.

Bár nem vált belőle „hivatalos” tanintézeti tanár, levelezéséből és a kortársak feljegyzéseiből kiviláglik, hogy egész botanikus kört gyűjtött maga köré. Több későbbi orvos: a két Pataky, Intze Mihály, András Sámuel, Egerpataki Pál és a többiek, akikből lelkes Linné-követőt és kiváló botanikust nevelt, kísérői voltak a botanikai kirándulásokban, beszélgettek, olvasták és megbeszélték a legújabb szakkönyveket.

1780-ban a *Magyar Hírmondó* november 25-ei számában, a 765–770. oldalon beszámolt Erdély flórájáról készülő művéről és a tanulmányi utaknak is felfogható botanikai kirándulásokról. Elmondta, hogy mintegy tíz éve járja fáradhatatlanul Erdélyt.

„Sokat fáradtam, megvalloim tíz esztendőktől fogva, s kevés jóvedelmemhez képest magam megerőltetésemmel is költöttem utazó alkalmosságaimra, az eszméletlen hegyekenn, havasokonn és egyéb helyekenn vezető emberekre, s több efélékre, hogy kitanulhassam, és úgy írhassem le magam látásomból, minémű Fái és Füvei teremnek Erdélynek. Bé is jártam már Hazámnak nagyobb részét ... Az erdélyi három nemzet földéin tett ilyen utaimban azon igyekeztem, hogy az aféle füveknek, melyek az én lakásom földénn nem teremnek, vagy gyökerüket, vagy magvaikat hozzam, avagy arra hagyott jóakaróim által magamnak megküldessem, és természetem kertemben: az hol is ily módon már a füvek számát hatszázig felszaporítottam.”

Kertjét részben oktatási, részben gyógyászati céllal tartotta fenn.

Életrajzírói hosszasan tudósítanak a csak kortársi feljegyzésekből ismert botanikai kéziratairól, amelyek alapján minden kétséget kizáróan a XVIII. század egyik legjelentősebb erdélyi botanikusai között kell Benkő nevét említeni. Botanikai művei több szempontból is figyelmet érdemelnek. Ebben az időben már Európa-szerte ismerték és követték a természettudósok Carl von Linné osztályozási rendszerét, és alkalmazták kettős nevezéktanát. A magyar botanikai szerzők is alapvetően fogadták el munkáikban. Benkő írásainak keletkezési idejét tekintetbe véve nem fér hozzá kétség, hogy előbb szólaltatta meg Linnét magyarul, mint a többi magyar és erdélyi orvos-botanikus.

Meghökkenő és egyben zseniális munka Benkő: *Téli bokréta* c. munkája, amely lelkészi és botanikus munkásságának összefonódásából született. Halotti búcsúztató beszéd, amelyet Cserei Miklós 1777-ben elhunyt felesége, Toronyfalvi Tornyai Borbála felett, a nagyajtai unitárius templomban összegyűlt gyászoló gyülekezetnek „élő nyelvvel” előadott, majd nyomtatásban is közreadott (3a). Meghökkenő, mert a gyászoló gyülekezet nyilván nem számított arra, hogy lelkészüket – a nyomtatott szöveg terjedelméből következtetve – több órás botanikai előadást tart Linné rendszerére ala-

pozva a természet csodálatos világáról, még hozzá a botanika születőben lévő magyar szaknyelvén. Zseniális, mert Linné rendszerének első magyar bemutatása, amely azonban nem nélküli a halotti beszédektől kötelezően elvárt, az elhunyt erényeinek, jámborságának bemutatását szolgáló hasonlatokat, a Szentírásban előforduló növények ismertetését sem. Jelen esetben természetesen a növények világából kiválasztott egyedek testesítik meg a vallásos ember jó tulajdonságait, az erényeket. A tíz jelképnövény, amelyből képzeletbeli bokréta köt az elhunyt dicséretére, Isten dicsőségére:

Vitéz virág (Kerti szarkaláb) *Delphinium ajacis*: hit
Télizöld (*Vinca minor*): reménység
Napranéző (katángkóró) *Cichorium Intybus*: áhitatosság
Nefejejs (*Myosotis silvatica*): megemlékezés
Éjjeli viola (*Mattiola incana*): ártatlanság
Kis ezerjófű (*Centaurium minor*): bánat
Keserűedés (*Solanum dulcamara*): békeségtűrő
Galambsvirág (*Aquilegia vulgaris*): szelídség
Borostyán (*Hedera helix*): alázatosság
Nebáncsvirág (*Impatiens noli-tangere*): tiszta erkölcs
A fenti magyar virágnevek alkotója Benkő.

Az alábbi idézetben követhetjük nyomon Linné rendszerének rövid, költőinek is mondható megfogalmazásban tolmácsolt összegzését:

„Ama mások felett való tudós Füvész Tanító, *Botanicus Professor*, Linné Károly, legelső volt, a ki a Zöldélekeny Országának (*Vegetabilis Regni*) terméseit, u.m. fáit, füveit s a t. hasonnemű Tárírában (*sexuale Systema*) foglalta, s mind azokat 24 Seregekre (*Classes*) osztotta. A Seregeket osztotta Rendekre (*Ordines*), nevezvén azokat nőstény tagoknak számáról u.m. a mely virágban edj a magkolomp, azt edj-nösségűnek (*monogynus flos*), minémű vala a fehér Liliom: a mely terméseknek virágaiban kettő a magkolomp, azokat kétnösségűeknek (*dygiana*) ... s a.t. Továbbá mindenik Rendben van a külömb-külob-féle Nem (*Genus*), ez alatt a Faj (*Species*) és Hasonfaj (*Varietas*). Vegyük észre már azt a természeti munkát, mely szerént az hím tagotkák a nőstény résztskével a nemzésre öszveférkeznek.... A magpor a levegőgben való mozdulások által vittetik és száll, ... a magpornak gyakorító (*fecundans*) ereje ... béereszkedik a maganyába, s ottan a magházat (*ovarium*) kikelő s szaporító magokkal tenyészti, éleszti... A kik több példákból és fundamentumuson akarják érteni ezt a fák és füvek menyegzőjéről való tudományt, nagy gyönyörűséggel olvashatják Linné Károlynak több munkáit...” (3b).

A rendszertanban előforduló további kifejezések: *buján nősző* = flos polygam – *orozva nősző* = kryptogam – *nőshím* = hermaphrodit – *termőszár* = scapus – *tzölönk* = caulis – *magzacskó* = capsula – *elavadás* = degeneratio – *állaték* = essentialis.

Egyéb, általa alkotott növénynevek: *boglárka* = *Ranunculus*; *citromfű* (de már használta a *méhfü*, *mézelve*, *méhek szertő fű* népies nevet is = *Melissa officinalis*; *ecetfa* = *Rhus typhina*; *gyermekláncfű* = *Taraxacum officinale*; *hóvirág* = *Galanthus nivalis*; *medvehagyma* = *Allium ursum*; *muskáti* = *Pelargonium odoratissimum*; *napraforgóvirág* = *Helianthus annuus*; *orbáncfű* = *Hypericum perforatum* stb.

De tőle származik a *fűvész*, a *fűvészet* és az *üvegház* kifejezés is.

A növénynevek gyűjtését és létrehozását, szótárak összeállítását nem hagyta abba. Korabeli, nyomtatott formában való közreadása Molnár János: *Magyar Könyvház*-ában valósult meg, 1783-ban (1a, 2a). Molnár bevezetőjéből kiderült, hogy ő kérte fel Benkőt a szószeret elkészítésére, amelyet az oktatásban használt, kéziratosszerű összeállításában is alapul vett. A bevezető utal Benkő szavaira is, amely szerint Lippait, Csapót, Páriz Pápaít, de kiváltképp a saját utazásai alatt gyűjtött kifejezéseket dolgozta fel (1b).

Idézet Molnár Jánostól, a második rész bevezetőjéből:

„E' nevek össze-szedésében segítője volt Molnár Adány nevezetes Orvos Doktor: ki Brassóban végzé életét 1780-ban: minekutánna majd 20 esztendeig viselte az Orvosi hivatalt Bukaresten Havas-alföldön. Egyéb segítőji Mauks Tobiás Kolosvári, nagy nevű Patikáros Úr. Weisskircher, Langedorf, és Birk Brassói patikáros Úrak.” (2b).

A szótár botanikai szakszerűségét bizonyítja, hogy nem mechanikus betűrend szerinti lista, hanem Linné rendszere szerinti csoportosításban közli a növények latin, magyar, német és francia elnevezését. A második részben annyit változtatott, hogy a német és francia elnevezés helyett a románt adta meg.

Bizonyos feldolgozások úgy tüntetik fel, mintha Veszelszki Antal elorozta volna összeállításait, Benkő nevének feltüntetése nélkül. Veszelszki saját szavai alapján próbálunk meg igazságot tenni (9a).

„... az egész könyvet úgy rendeltem, hogy abból a régi és mostani szavainkat ... ki nem rekesztetem... Ugyanezért tetszett ... a Közép-Ajtai Benkő József úrnak nyelvünkön és szomszédinkén írt fűszeres lajstromát hozzá tölteni... mert így már akárkit a növények országán keresztül-kasul elvezethet szinte azoknak lakhelyekig.” (9b).

Egyértelmű tehát, hogy Veszelszki forrásul használta fel Benkő szótárait, bevallottan alkalmazta elődje szavait. Azért sem lehet Benkő bármelyik szószeretének változatlan leközlése, legfeljebb csak a kifejezések átvétele, mivel Benkő a Linné-féle osztályozás szerint csoportosított, Veszelszki a magyar nevek mechanikus betűrendjében közölte szavait. Benkőnél a nevek sorrendje a szócikkekben: latin, magyar, német elnevezés. Veszelszkinél a magyar nevezet a latin követi.

A sok nehézség és kudarc után Benkő mégsem adta fel véglegesen a *Flora Transsilvanica* megírását és nyomtatásban való közreadását, levelezéséből és személyes feljegyzéseiből tudni lehet, hogy élete végén is dolgoztatott a munkán. Bár Linné osztályozási rendjének volt híve és követője, az 1780-as évek végétől figyelemmel kísérte Giovanni Antonio

Scopoli rendszertanát, és aszerint módosított bizonyos fejezeteket. Hivatalos támogatást kért a könyv kinyomtatásához, a cenzori kérelemben arra hivatkozott, hogy Erdély orvosi és gazdasági haszonnal bíró növényeit előtte még senki sem gyűjtötte össze kézikönyv formában. Mivel nem érkezett érdemi válasz, Gyarmathy Sámuel tanácsára Göttingába (ma Göttingen) küldte el a kéziratot. Ekkor kapott ígéretet G. Hoffmann professzortól,² a munka megjelentetésére. Az ügy azonban itt is elakadt, a mű további sorsa ismeretlen.

Korabeli feljegyzésekből tudjuk, hogy élénk kapcsolatban állt az Erdélyi Nyelvművelő Társasággal, nem csupán nyelvészeti kérdések megvitatására, de orvos-botanika problémákkal kapcsolatban is. A Társaságnak számos orvos tagja is volt, nekik köszönhető, hogy a társaság működésében érezhetően megerősödött a természettudományos irányultság. Benkő és a Társaság együttműködése azonban nem volt harmonikus, a kortársak szerint tőlük sem kapott szellemi támogatást, könyvei kiadásában sem nyújtottak kellő segítséget.

Benkő József tevékenysége, életműve a XVIII. századi orvos-botanika értékes fejezete, nyelvészeti munkái a szakmai nyelv-művelés elvülhetetlen bizonyítékai.

IRODALOM

1. Benkő József *Nomenclatura botanica*. 1. rész. In: Molnár János *Magyar Könyv-ház*. I. szakasz. Posony, Landerer 1783: a317–432, b317–318.
2. Benkő József *Nomina vegetabilium*. In: Molnár János *Magyar Könyv-ház*. II. szakasz. Posony, Landerer 1783: a407–432, b405–406.
3. Benkő József *Téli bokréta, melyet a Szent Írásnak idvességre illatozó Virágaiból Toronyfalvi Tornyai Borbála ... temetési tisztességekor 1777 újesztendőnek 6. napján elosztott*. Nagyszeben, Hochmeister, 1781: a56, b23–24.
4. Benkő Samu *Középpajzától Európáig*. In: Benkő Samu *Haladás és megmaradás. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1979:200.
5. Ernyey József *Benkő József természettudományi hagyatéka*. In: Botanika Közlemények 1932;28:1–4:56–72.
6. Gombocz Endre *A magyar botanika története*. Budapest, MTA 1936:201–202.
7. Mikó Imre *Benkő József élete és munkái*. Pest, Ráth Mór 1867:35–55.
8. Szabó György *Benkő József és Transsilvaniája*. In: Benkő József *Transsilvani specialis. Erdély földje és népe*. Ford. bev., jegyz.: Szabó György. I. köt. Bukarest, Kolozsvár, Kriterion 1999: a7–77, b12–13.
9. Veszelszki Antal *A növényplánták országából való erdei és mezői gyűjtemény, vagyis Fa- és fűszeres könyv Mellyben azoknak deák, magyar, német, Frantz, Tseh és Oláh neveik, külső, belső és köz hasznáikkal egyetemben Máthiolusból 's más több Fa- és Fűvész-Írókból a' közrendű Hazafiak' kedvéért szálanként egybe-szedettek*. Pesthen, Trattner Mátyásnál és Kiss István Nemzeti Könyv-táros boltjában, 1789. – Függelék: *Fa és fűszeres szótatoknak tartományos nevei magyar és latin nyelven, betűrendben*. a22 sztl. I; b. Előszó. 11–12.

2 Feltehetően Georg Franz Hoffmann-ról van szó: (1760–1826) orvos-botanikus, 1792-től a göttingeni egyetem professzora, majd a botanikus kert igazgatója.

Kassai Tibor

SNO(A)PAD: egy nevezéktani javaslat kalandos története

„A szaknyelv szerszám. Miként az alkotóművész, a kreatív iparos sem képes szerszám nélkül kifogástalanul dolgozni, így a tudományok világában a tudományos eredmények megfogalmazása is szerszámot, azaz közérthető, egységes szaknyelvet kíván. Ezt a szaknyelvet a tudományos dolgozónak kell új közleményei írása során állandóan csiszolnia, frissítenie.”

Donáth Tibor (8)

Harminc évvel ezelőtt, 1988-ban látott napvilágot az Állatorvos Parazitológusok Világszövetsége (World Association for the Advancement of Veterinary Parasitology, WAAVP) javaslata az állatok paraziták okozta bántalmainak egységesített elnevezéséről (Standardized Nomenclature of Animal Parasitic Diseases, SNOAPAD). A kerek évforduló és a magyar vonatkozások okán vállalkozom e javaslat kalandos történetének vázlatos felidézésére.

AZ ELŐZMÉNYEK A felismerés, hogy az élősködő életmódot folytató egysejtűek, mételemek, galandférgek, fonálférgek és rovarok többé-kevésbé károsítják a gazdaállat vagy az ember szervezetét, a múlt század első felében magával hozta az igényt az e kórokozókval való fertőzöttség, mint klinikai állapot megnevezésére. Kézenfekvő volt, hogy e betegségneveket sok esetben a kórokozó taxonnevének szótövéhez kapcsolt főnévképző utótaggal célszerű megalkotni. Erre a célra a görög nyelvből ismert -osis, -iasis és -asis képzőkkel ötletszerűen alkotott betegségnevek, vagyis egy kórforma megnevezésére többféle név egyidejű használata terjedt el a parazitológiai szakirodalomban és klinikai szóhasználatban (pl. taeniosis, taeniasis, taeniiasis, trichinosis, trichinellosis, trichinelliasis stb.). Ez a helyzet nemcsak összeegyeztethetetlen a szaknyelvi tisztaság alapkövetelményével, hanem – ami ennél fontosabb – az elektronikus adattárak korában korlátozza az adattárolás és -keresés hatékonyságát is.

BÁTOR KEZDEMÉNYEZÉS E helyzeten való javítás szándékával az Állatorvos Parazitológusok Világszövetsége a Rio de Janeiróban tartott 1985. évi 11. kongresszusán nemzetközi nevezéktani (terminológia) bizottságot hívott életre azzal a feladattal, hogy dolgozzon ki világos elvekre alapozott javas-

latot az állatok parazitás bántalmainak egységes és állandó elnevezésére. A bizottság elnöki tisztét rám bízta.

Abban, hogy e felelősségteljes megbízatást elvállaltam, szerepe volt annak is, hogy tanítómesterem és tanszéki főnököm, Kotlán Sándor akadémikus¹ maga is különleges figyelmet szentelt a parazitás betegségek elnevezése terén kialakult, cseppet sem megnyugtató viszonyoknak. Kotlán professzor az 1960-ban megjelent *Helminthologie* c. német nyelvű könyvében (19) és a *Helminthologia* c. szaklapban 1961-ben megjelent, szintén német nyelvű cikkében (20) fejtette ki javaslatát a parazitáknak nevéből -osis végződésel képzett betegségnevek általános használatára. Ez az egységes névrendszer érvényesült jótékonyan érvényesült a hazai állatorvosképző tanintézetben folyt oktatásban, ahol 45 éven át (1966-ig) Kotlán professzor oktatta a parazitológia tárgyat. Kotlán javaslatai azonban nem találtak megfelelő visszhangra a nemzetközi szakkörökben.

A FELADAT A bizottság feladata nem látszott bonyolultnak. A WAAVP kezdeményezése lényegét tekintve kísérlet volt az elnevezések szabványosításra, vagyis a szakemberek közös megegyezésére arról, hogy miután kialakult az egy kórformára vonatkozó nem kívánatos többnévűség, az azonos jelentésű nevek közül kiválasztanak egy előnyben részesített alakot, és annál is maradnak. A többnévűség a paraziták generikus zoológiai neveiből alkotott betegségnevek esetében két fő forrásból eredt. Az egyik az azonos jelentésű különféle névképzők (-osis, -iasis, -asis) megfontolás nélküli használata, a másik pedig a szótőképzés változatai.

AZ IRÁNYELVEK MEGSZÜLETÉSE A Kotlán-iskolában megszoktuk az -osis végződésű betegségnevek következetes

¹ Állatorvostudományi Egyetem Parazitológiai és Állattani Tanszék, Budapest

használatát, és élveztük ennek előnyeit. E több évtizedes gyakorlatnak a kedvező tapasztalatai birtokában nem volt nehéz meggyőződni a bizottság tagjait arról, hogy az egységesített nevet a rendszertani névből *-osis* (többes számban *-oses*) utótaggal képzett nevek használatára célszerű alapoznunk (10). Ez a szóképzés ugyanis

- az esetek nagy többségében megfelel a szóeredeti alapelveknek,
- az eszerint képzett jóhangzású neveket a különféle nemzeti nyelvek kiterjedten (bár nem következetesen) használják,
- összhangban van az orvosi és az állatorvosi szaknyelvben a különféle fertőzőes eredetű betegségek elnevezésére használatos nevekkal, pl. *brucellosis*, *leptospirosis*, *mycoplasmosis*, *rickettsiosis*, *vibriosis*, *aspergillosis* stb.

Az általános szabály szerint a szótövet a taxonnév utolsó egy vagy két betűjének az elhagyásával kell képezni. Leggyakoribb a nominativusnak megfelelő taxonnév szótövéből képzett betegségnevek használata, pl. *trichomonosis*, *piroplasmosis*, *trypanosomosis*, *ancylostomosis*, *hypodermosis*. A példaként említett nevek azonban görög eredetűek voltak. A filológiai szabály szerint viszont a görög eredetű nevek szótövét a szó genitívus alakjából kell/lehet képezni. Ilyen szótövekből kiinduló névalkotás vezetett pl. a *trichomonadosis*, *piroplasmatisis*, *trypanosomatisis*, *ancylostomatisis*, *hypodermatisis* stb. típusú névváltozatok megjelenéséhez. Fontolóra vettük, miként lehetne ezt a nevezéktan kettősséget megszüntetni. Megoldásként a genitívus alapú szótőképzés elvetése kínálkozott. A taxonnévvel megegyező, nominativus alapú szótőképzés általános alkalmazása görög nyelvész szakértők szerint sem kifogásolható. Rámutattak arra is, hogy a parazitológiai nevezéktan mesterséges nyelv, amelynek a szabályai inkább függenek a nyelvet használó szakemberek közmegegyezésétől, mint merev filológiai előírásoktól.

Tervezetünket véleményezésre megküldtük a parazitológia különféle területein működő 24 tekintélyes parazitológusnak, köztük 6 angol anyanyelvű kollégának. Az észrevételek figyelembe vételével kialakított javaslatunkat a WAAVP végrehajtó bizottsága az 1987. évi montreali ülésén elfogadta, s a javaslat *Standardized Nomenclature of Animal Parasitic Diseases* (SNOAPAD) néven, a WAAVP hivatalos vezérfonalaként 1988-ban jelent meg a *Veterinary Parasitology* c. folyóiratban (9). Ezzel elkezdődött a SNOAPAD kalandos története. Tisztában voltunk azzal, hogy az új nevezéktan javaslat elfogadását nem lehet kötelezővé tenni, hogy az szembesülni fog a megszokotthoz való ragaszkodás, a hagyomány visszatartó erejével, valamint hogy csak hosszú folyamattól várható elfogadása.

Alig egy évvel a SNOAPAD-javaslat megjelenése előtt a Council for International Organizations of Medical Sciences (CIOMS) kiadásában napvilágot látott a paraziták okozta bántalmaknak a WHO által támogatott névjegyzéke (5). E

kiadványban is egyetlen nevet ajánlottak általános használatra minden egyes betegség elnevezésére („one disease – one name”) (4). Valamilyen névalkotási szabályrendszer hiányában e névjegyzék szerkesztőinek nem volt más választásuk, minthogy a gyakorlatban elfogadottnak minősített nevekből állították össze a névjegyzéket, amelyben éppen ezért a taxonnevekből különféle módon alkotott betegségnevek vegyesen fordultak elő. A parazitológiai szaknyelvet használó orvosoknak mindenesetre választási lehetőségük keletkezett a CIOMS-WHO névjegyzékében szereplő és a SNOAPAD által javasolt módon alkotott betegségnevek között.

Milyen előnyöket lehetett várni a WAAVP irányelveinek követésétől?

- Egységes szerkezetbe foglalja a betegségnevek taxonnevekből való alkotásának szabályait.
- A betegségnevek állandó jegyzékének elkészítésével elősegíti a nevezéktan egységességét.
- Megkönnyíti az elektronikus adattárolást és adatkezelést.
- Javítja a parazitológia oktathatóságát.
- Támogatja az „egy betegség – egy név” elvet.

A WAAVP KEZDEMÉNYEZÉS FOGADTATÁSA A kezdet mindenesetre nagyon biztató volt. John B. Baker professzor, a kitűnő brit taxonómus vetette fel elsőként a gondolatot, hogy a SNOAPAD ésszerű és fontos javaslatainak az érvényét célszerű lenne az ember parazitás bántalmainak az elnevezésére is kiterjeszteni (3).

Az Állatorvos Parazitológusok Világszövetsége (WAAVP) mellett a parazitológiai szakterületnek volt még két fontos nemzetközi szervezete: a Parazitológusok Világszövetsége (World Federation of Parasitologists, WFP) és a Parazitológusok Európai Szövetsége (European Federation of Parasitologists, EFP). A WFP 1990-ben Párizsban tartotta VII. kongresszusát (ICOPA VII), amelyen a Világszövetség 47 tagország képviselőiből álló tanácsa egyhangúan elfogadta a SNOAPAD irányelveket, és javasolta azok egységes alkalmazását az állatok és az ember parazitás bántalmainak az elnevezésére. Ettől kezdve egyszerűsödött a betűszó SNOAPAD-ra (11). Idővel kiderült, hogy a javaslatról közzétett közlemények és a nemzetközi szervezetek hírszolgálatok nem voltak elegendő a világ parazitológusainak megfelelő szintű tájékoztatására sem. A hazai szakkörök többek között egy 1990 márciusában megjelent cikkemből (10), a Magyar Parazitológusok Társasága rendezvényein elhangzott előadásokból, az MPT honlapján (www.parazitak.hu) elérhető tájékoztatóból (18) szerezhettek tudomást a paraziták okozta bántalmak neveinek egységesítése végett született WAAVP kezdeményezésről, illetve annak sorsáról.

HARCBA LENDÜL AZ ELLENZÉK 1994 júliusában a három nemzetközi parazitológiai szervezet elnökei közös levélben fordultak 283 szaklap szerkesztőségéhez azzal a kéréssel, hogy ahol szükséges, ajánlják szerzőik figyelmébe a SNOAPAD

nevezéktani ajánlásait. Ezt a naívan jó szándékú felhívást sok szerkesztő „felülről jött rendeletnek” érezte, és határozott ellenszenvvel fogadta. A liverpooli School of Tropical Medicine tanárát, Keith Wallbanks professzort például arra készítette, hogy kivont karddal szálljon szembe az egységes szóhasználat érdekében a WAAVP által kezdeményezett javaslattal. Magánemberként megszervezett egy levélzavazást a parazitológia és a trópusi orvostan szakterület angol nyelvű szaklapjai főszerkesztőinek a SNOPAD irányelveiről alkotott véleményéről. Közvélemény-kutatásának eredménye szerint a SNOPAD-javaslatot csak két folyóirat, a *Tropical Animal Health and Production* és a *Veterinary Parasitology* szerkesztősége fogadta fenntartások nélkül. A többi 30 lap szerkesztősége viszont vagy ragaszkodtak a korábbi, ún. „tradicionális terminológiához”, vagy a hagyományos és a SNOPAD-konform nevek vegyes használatának elfogadása mellett döntöttek (22). A trópusi orvostan egy másik liverpooli képviselője, Dick Ashford professzor is kifejezte felháborodását amiatt, hogy az új javaslat az egységesen -osis végződésű állandó nevek bevezetésével fel akarja számolni az olyan hagyományosan használt és általánosan elfogadott nevek használatát, mint pl. a leishmaniasis, a taeniasis vagy a schistosomiasis (1). Ashford professzor egy 2001-ben megjelent cikkében is kifejtette határozott SNOPAD-ellenes nézeteit (2). Tudomásul kellett vennünk, hogy az orvosi parazitológia területén tartózkodással, sőt ellenszenvvel fogadták a SNOPAD-kezdeményezést, és azt is, hogy a liverpooli trópusi medicina központból szervezett támadások indultak a SNOPAD javaslat leminősítésére.

VÁDAK ÉS VÁLASZOK. Melyek voltak a brit ellenzéki csoport főbb kifogásai a SNOPAD-javaslatl szemben?

- Nem veszi figyelembe az elterjedt és megszokott betegségneveket (1, 2).
- Inkább növelte, mint csökkentette a betegségek többnevűségét (2, 22).
- Megosztotta a parazitológusok közösségét (2, 22).
- A javaslat alapvetően az angol nyelv kifigurázása (2).
- A javaslat felrúgja az angol nyelv egyik fontos szabályát (2).
- Nincs szükség egységes betegség-nevezéktanra, szabványos névjegyzékre viszont igen (2).

ELTERJEDTSÉG A trópusi orvostan tekintélyes angolszász képviselőinek harcossan SNOPAD-ellenes magatartása tulajdonképpen bizonyos értelemben megmagyarázható. Ugyanis az emberben előforduló jelentősebb paraziták okozta bántalmak körében – amelyek száma alig húszra tehető! – valóban nagyon elterjedt az -iasis végződésű betegségnevek használata. Ha egy spontán kialakult, egységességet nélkülöző szaknyelvi szóhasználatról át akarunk térni egy következetes és egységes szóhasználatra, ez változásokkal jár együtt, a változások pedig – legalábbis átmenetileg – zavaró érzéseket válthatnak ki, és akár a többnevűség növekedésének az érzetét is kelthetik. Sokak számára méltánytalannak tűnhet

az elvárás, hogy új neveket fogadjanak el csak azért, mert a régiek nem illenek bele egy egységesített rendszerbe.

Más a helyzet a háziállatok és a vadon élő állatfajok esetében, amelyek mindegyikét többféle parazitával való fertőzés fenyegeti. Ebben a körben ugyanis az -osis-szal képzett betegségnevek használata volt a sokkal elterjedtebb. A SNOPAD irányelveit ismertető 1988. évi közleményünk teljességre nem törekvő névjegyzéke pl. 370 betegségnevet tartalmazott, köztük természetesen parazitazoonózisok neveit is (9). Az orvosi és az állatorvosi szakterület eltérő adottságaiból következnek ugyan nem csekély különbségek a parazitológia területén is, ezek azonban nem jelentenek „megosztottságot”. Hiányos helyzetismeretre vagy tudatos zavarkeltési szándékra vall, ha valaki e különbségekért megkísérli a SNOPAD kezdeményezését hibáztatni.

A vád, hogy a SNOPAD-bizottság nem vette figyelembe a betegségnevek használatának elterjedtségét, engem egy bonyolultabb, de a valódi nyelvhasználók által követett nyelvhasználat megismerésére alkalmasabbnak vélt módszer követésére készítetett: kérdőíves felmérést szerveztem arra vonatkozóan, hogy az európai országokban 1990 és 2004 között nemzeti nyelveken megjelent, orvosi és állatorvosi jellegű parazitológiai szakkönyvekben és egyetemi jegyzetekben a szerzők milyen betegség-nevezéktant használtak. Kéréssel 25 ország parazitológusait kerestem fel, válasz 22 országból érkezett. Az összesen 126 szakkönyvre és kézikönyvre kiterjedő felmérés szerint ezek 73,8%-ában egységesen -osis végződéssel képzett, 26,2%-ában pedig vegyesen, -osis és -iasis végződésű betegségneveket használtak (15, 16). E felmérés adatai azt mutatják, hogy a SNOPAD javaslatai már kezdettől fogva összhangban voltak az európai térség parazitológus köreiben elterjedt többségi nyelvhasználatl. Ellentétben Ashford professzor véleményével, a felmérésben közreműködött orvosok és állatorvosok egybehangzóan üdvözölték a WAAVP kezdeményezését.

VESZÉLY AZ ANGOL NYELVRE Váratlanul ért bennünket a vélemény, hogy a SNOPAD-nevezéktár veszélyezteti az angol nyelvet, legalább is Ashford professzor nézőpontja szerint (2). Az angol szaknyelvben toxoplasmosis, cryptosporidiosis, echinococcosis vagy pediculosis helyett senkinek sem jut eszébe – Ashford professzort sem kivéve – toxoplasmosist, cryptosporidiasist, echinococciasist vagy pediculiasist mondani vagy írni. Aligha lehet baj a trypanosomiasis, leishmaniasis, giardiasis, toxocarosis vagy onchocercosis típusú nevekkel, amikor a bakteriológiában az angolszász szaknyelvben is általánosan elfogadott taxonnevekből -osis végződéssel alkotott betegségnevek következetes használata, mint pl. leptospirosis, salmonellosis, brucellosis, borreliosis stb. Angol filológus szakemberek véleménye szerint sincs összeférhetlenség az angol nyelv és a SNOPAD által ajánlott elnevezések között. Ashford professzornak az angol nyelv védelmében való harcoss kiállása alighanem amiatti felháborodásával magyarázható, hogy egyáltalán akadt egy

kis nemzetközi csoport „angol anyanyelvű tag nélkül”, amely bátorkodott előállni az angol nyelvhasználat egy kis részét szabályozni kívánó javaslattal, amikor az angol filológia meghatározó jellegzetessége, hogy nem előírja a helyesnek vélt szabályok követését, hanem csak leírja és elfogadja a nyelvhasználók köreiben kialakult nyelvszokásokat.

Brit szerzőknek 1987-ben jelent meg az állatorvosi parazitológia alapismereteit összefoglaló könyve, amelyben még „tradicionális”, vagyis változatosan képzett betegségnevekkel találkozhatott az olvasó. Belátva az egységesített nomenklatúra célszerűségét, könyvük 1996-ban megjelent második kiadásában már ők is áttértek a SNOPAD által javasolt betegségnevek következetes használatára (21). Ez beszédes válasz volt a liverpooli csoport alaptalan nyelvféltő aggodalmára, e könyvre való hivatkozást azonban Ashford professzor 2001. évi cikkében nem találtam. Az 1999-ben angol nyelven megjelent helmintológia könyvem (12), majd ennek spanyol (13) és magyar fordítása (14) is például szolgálhatott az -osis végződésű betegségnevek következetes alkalmazására.

Német anyanyelvű szerzőtársak Lehrbuch der Parasitologie für die Tiermedizin c. könyvének 3. kiadása 2013-ban jelent meg (6). Az állatorvosi parazitológia máig legátfogóbb és legmodernebb ismeretanyagát bemutató kiváló műnek 2016-ban megjelent az angol fordítása a holland Wageningen Akadémiai Kiadónál (7). E könyvben a szerzők – amint azt könyvük korábbi kiadásaiiban is tették – következetesen a SNOPAD ajánlásoknak megfelelő betegségneveket használták. Erősen gyanítom, hogy az angol nyelv ezt a kihívást is egész jól el fogja viselni...

A PARAZITÓZISOK ÁLLANDÓ NÉVJEGYZÉKE Örömrökre szolgál, hogy a SNOPAD-kritikus csoport egyetért velünk legalábbis abban, hogy szükség van a parazitás bántalmak állandó névjegyzékére. Ezzel kapcsolatban azonban nem kerülhető meg két kérdés. Az egyik: hol találnánk olyan fórumot, amelynek egy állandó névjegyzék összeállítására való illetékességét a parazitológustársadalom jobban elfogadná, mint a szakterület három legátfogóbb nemzetközi szervezete által együttesen támogatott javaslatot? A másik: milyen eredménnyel járna, ha elfogadnánk az ellenzéknek azt a logikusnak tűnő javaslatát, hogy legyen válogatási szempont az „elterjedtség”? Ezzel ugyanis olyan szempont kerülne a rendszerbe, amely természeténél fogva változó, tehát ez esetben a „standard” névjegyzék nem lenne állandó. Egyértelmű és tartós megoldásra csak az egységesített nevezéktan kínál lehetőséget.

ZÁRÓSZAVAK. Általánosságban szólva elmondhatjuk, hogy a WAAVP-nek az egységesített betegség-nevezéktan elérésére irányuló kezdeményezése a parazitológusok nemzetközi közösségében egyaránt találkozott közönnnyel és érdeklenséggel, megértéssel és lelkes támogatással, valamint gyanakvó tartózkodással és ellenséges indulatokkal. Amint az várható is volt, a SNOPAD-javaslat elsősorban az állatorvosi

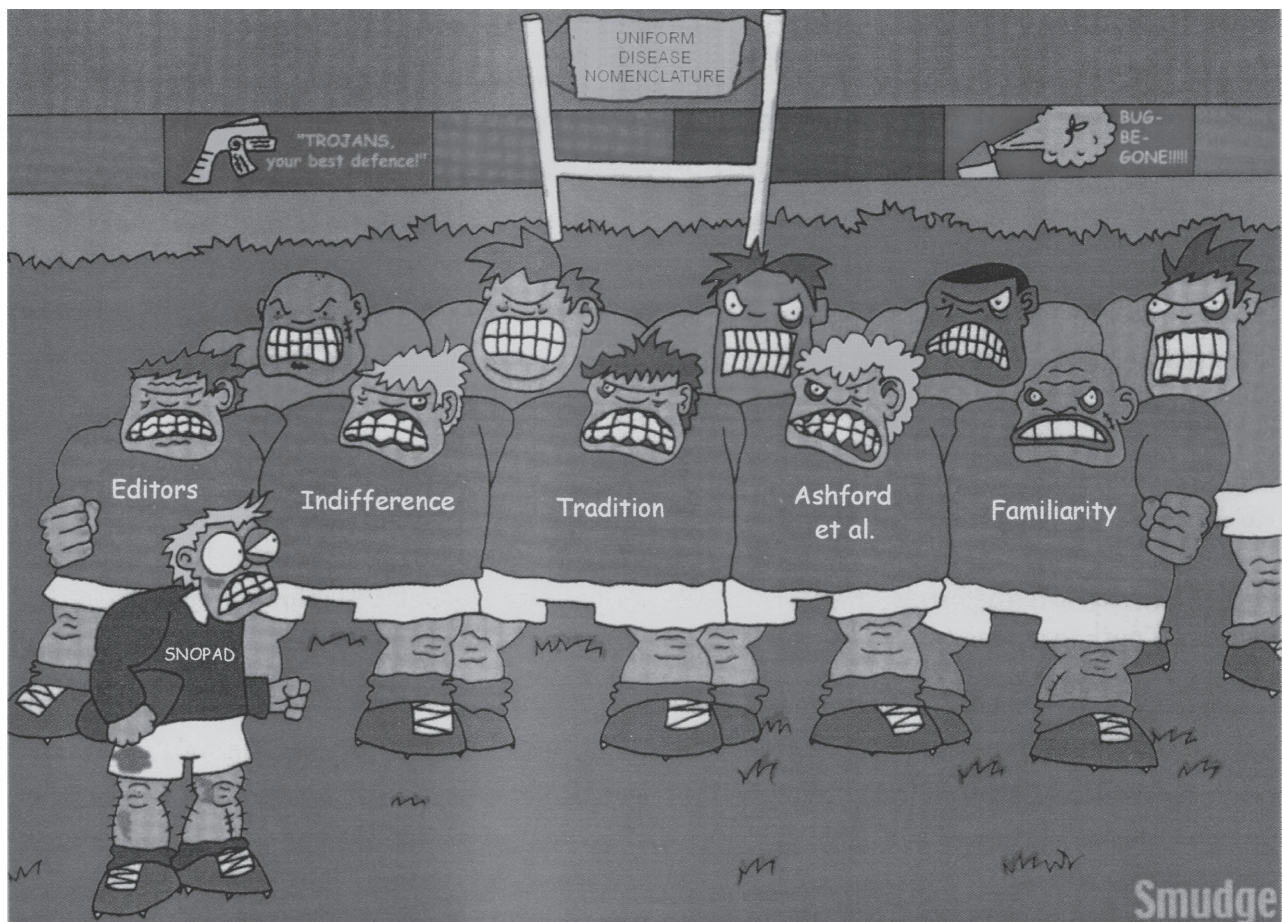
parazitológia berkeiben talált kedvező fogadtatásra. Az egységesített nomenklatúra gondolata térhódításának az angolszász nyelvterületen és orvosi parazitológus közösségekben is kétségtelen jelei vannak ugyan, általános elfogadottságról azonban három évtized után sem beszélhetünk.

Magyarországon az állatorvosi szaknyelvben – az oktatásnak köszönhetően – már régóta általános az egységes parazitózisneveknek a következetes használata. Az orvosi szaknyelvben még nem teljes a változás, a SNOPAD-javaslat híre ugyanis – megint csak az oktatásnak „köszönhetően” – még el se jutott sok orvos kollégához. **A szóhasználat azonban soha sem lesz egységes! A jövőben az egységesített betegségnevenklatúra oktatása és népszerűsítése mellett békésen együtt fogunk élni a hagyományosan használt betegségnevekkel is.** Ennek a záró gondolatnak a jegyében született meg a *Veterinary Parasitology*-ban 2006-ban közzétett szemleciikkem, amellyel befejezni kívántam az e témakörben folytatott nyilvános szerepléseimet (16). Egyidejűleg olyan keresési módszert is javasoltam, mellyel – az azonos jelentésű, többféle betegségnevről való együttélés időszakában is – javítható az elektronikus adatkeresés hatékonysága (17).

IRODALOM

1. Ashford Dick *A plea for consistency: reply*. *Parasitology Today*. 1994;10:143.
2. Ashford Dick *Current usage of nomenclature for parasitic diseases, with special reference to those involving arthropods* Medical and Veterinary Entomology 2001;15:121–125.
3. Baker John *Towards standardized names for parasitic diseases* Parasitology Today 1989;5:31–32.
4. Bankowski Zbigniew *One disease, one name* World Health Forum 1991;12:67–69.
5. Council for International Organizations of Medical Sciences CIOMS; *International nomenclature of diseases. Volume II. Infectious diseases. Part 4: Parasitic diseases* Geneva, World Health Organisation 1987.
6. Deplazes Peter, Eckert Johannes, von Samson-Himmelstjerna Georg, Zahner Horst *Lehrbuch der Parasitologie für die Tiermedizin* Harmadik kiadás. Stuttgart, Enke Verlag 2013.
7. Deplazes Peter, Eckert Johannes, Mathis A., von Samson-Himmelstjerna Georg, Zahner Horst *Parasitology in Veterinary Medicine* Wageningen Academic Publishers 2016.
8. Donáth Tibor *Hogyan is állunk a magyar anatómiai szaknyelvvél?* Magyar Orvosi Nyelv 2003;2:31.
9. Kassai Tibor, Cordero del Campillo Miguel, Euzeby Jacques, Gaafar Sayed, Hiepe Theodor, Himonas Chris *Standardized nomenclature of animal parasitic diseases (SNOAPAD)* Veterinary Parasitology 1988;29:299–326.
10. Kassai Tibor *A parazitózisok egységes nomenklatúrájáról* Magyar Állatorvosok Lapja 1990;45:169–173.
11. Kassai Tibor, Burt Mick *A plea for consistency*. *Parasitology Today* 1994;10:127–128.
12. Kassai Tibor *Veterinary Helminthology* Oxford, Butterworth-Heinemann 1999.

13. Kassai Tibor *Helmintológia veterinaria* Zaragoza, Editorial Acribia 2002.
14. Kassai Tibor *Helmintológia. Az állatok és az ember féregélősködők okozta bántalmái* Budapest, Medicina Könyvkiadó 2003. Második kiadás: Budapest, Magyar Állatorvosi Kamara 2011.
15. Kassai Tibor *Nomenclature for parasitic diseases: a survey of current usage in the European countries* Proceedings of the 9th European Multicolloquium of Parasitology 18–23 July 2004 Valencia, Spain. Medimond, Bologna, Monduzzi Editore 2005:351–355.
16. Kassai Tibor *Nomenclature for parasitic diseases: cohabitation with inconsistency for how long and why?* Szemleciikk. Veterinary Parasitology 2006;138:169–178.
17. Kassai Tibor *The impact on database searching arising from inconsistency in the nomenclature of parasitic diseases.* Veterinary Parasitology 2006;138:358–361.
18. Kassai Tibor *A paraziták bántalmak nomenklatúrája húsz évvel a SNO(A)PAD meghírdetése után* www.parazitak.hu/szakirodalom/SNOPAD/ 2008. (letöltés: 2018. január 31.)
19. Kotlán Sándor *Helminthologie* Budapest, Akadémiai Kiadó 1960:13–19.
20. Kotlán Sándor *Neue Bestrebungen auf dem Gebiet der Parasitologie. Die Nomenklatur der Helminthosen* Helminthologia 1961;3:174–182.
21. Urquhart Georg, Armour Jimmy, Duncan John, Dunn Angus, Jennings Frank *Veterinary Parasitology*. Második kiadás. Oxford, Blackwell Science 1996.
22. Wallbanks Keith *Straw poll on nomenclature of parasitic diseases* Parasitology Today 1995;11:298.

Magyar László András

A reformáció és a magyar orvosi nyelv

A korai kereszténység a testi egészséget nem tekintette elsőrendű értéknek. Bár Krisztust világgyógyító orvosként, *Christus medicusként*, *Arkhijatroszként* is tisztelték, a megváltást pedig az emberiség gyógyulásaként értelmezték, a testi egészséget az egyházatyák, különösen a testtel állandó küzdelmet folytató remeték, anachoréták alapján nem tartották értékesnek. A betegség ráadásul a korai keresztények számára, mint bűneink jogos büntetése jelent meg. Szent Ambrus (330–397) például a 130. zsoltárhoz írott magyarázatában azt írja, hogy

„Az orvostudomány előírásai ellenkeznek a vallásos léttel, hiszen tiltják a bűnt, nem engedélyezik a virrasztást, elterelik figyelmünket a meditációról, ezért hát, aki az orvosok kezére adja magát, hitét tagadja meg.”

Tatianus (IV. század) a gyógyító tudományt egyenest démoni műnek ítéli, amely nem fér össze az Istenbe vetett bizalommal.

Más egyházatyák azonban, például még a kifejezetten testellenes Órigenész (185–254) vagy Ágoston (354–430) a medicinát Isten adományának tartották, és ezen az állásponton volt a későbbi nagy összegző, Aquinói Szent Tamás is. Az egészség ráadásul az úgynevezett spirituális javak fogalmkörébe, vagyis nem az orvostudomány, hanem az Egyház felségterületéhez tartozott. Az Egyház azonban nem az egészségre, hanem csupán a gyógyítás szent és szeretetteljes végzésére tekintett igazi tisztelettel.

Jóllehet tehát az egészség nyilván a keresztény ember számára is fontos volt, és a medicina is a középkor során végig megőrizhette – gyakorlati okokból – a függetlenségét és helyét a keresztény világban, az Egyház a testi egészséget csak másodlagos értéknek tartotta, amelynél a lelki egészség ezerszer fontosabb. A katolicizmus ezért nem is igyekezett különösképpen az értékrendjébe illeszteni a testi egészséget. A középkori diétetikai tanácsadók, regimenek és orvosló könyvek meg is elégednek annyival, hogy olvasóik figyelmét az egészség hasznos voltára hívják föl; az egészség csupán azért fontos számukra, mert szükséges föltétele a keresztény

életnek, vagyis eszköz, semmiképpen nem cél. Ezt a szemléletet legvilágosabban Kempis Tamás fogalmazta meg, aki azt írta, hogy „*Ha egészséges vagy, sok jót tehetsz, ám kétséges, hogy betegen mire vagy képes.*” (*Imitatio Christi* I.23.)

A XVI. században a reformáció hajnalán azonban érdekes változásnak vagyunk tanúi. Az ekkoriban kiadott egészségügyi tanácsadók, diétetikák bevezetőjében ugyanis az egészség megőrzése már nem pusztán szükséges feltételként, hanem értékként, sőt immár erkölcsi kötelességként jelenik meg.

A Luther közvetlen környezetéhez tartozó Eobanus Hessus (1488–1540) például nem kevesebbet jelent ki, minthogy az egészség elhanyagolása az ötödik parancsolattal (Ne ölj!) ellenkezik, és a gyilkossággal egyenlő. De az is gyilkosság, ha valaki zabálással és ivással rongálja testét, Isten adományát. Az ugyancsak e körhöz tartozó Caspar Peucer (1525–1602) pedig a wittenbergi orvoskar 1572-es statútumában arról értekezik, hogy súlyos bűnt követ el, aki testét, isten adományát és lelkének lakhelyét – Pál szavaival a Szentlélek templomát – rongálja, és nem tartja karban (lásd Pál: I. Korint.6.19.). Szerinte a bűnbeesés során megbomlott az eredeti harmónia, amelynek visszaállítása részben a hit, részben a medicina feladata. Az egészséges élet pedig erkölcsi kötelességünk. Melancthon (1497–1560), Luther legfontosabb munkatársa szintén kijelenti, hogy az egészség védelme erkölcsi kötelesség, elhanyagolása pedig bűn. A protestáns orvosi szerzőknél az erdélyi szász Paulus Kyrtől a dán Heinrich Rantzoviusig utóbb szinte mindenki hasonló érvekkel indokolta meg és vezette be orvosi munkáit. Rantzovius (3) például a következőképpen írt:

„*ut corpus animae domicilium, in hoc vitae curriculo quam diutissime cum ipsa sanum ac integrum conservetur.*” Azaz: „Mivel a test a lélek lakhelye, e földi élet során minél tovább kell egészségesen és épen megőriznünk – a lélekkel együtt”.

A katolikusokkal szemben a protestáns szerzők az egészség megőrzését immár erkölcsi kötelességnek tartották, és eképpen elsőként tárták szélesre a kapukat a mára mindent

elborító erő- és egészségkultusz előtt. (Nem véletlen, hogy a XIX–XX. századi egészségkultusz protestáns országokból indult ki: Németországból, Angliából, az Egyesült Államokból, Svédországból stb.)

Ez a változás tény, ám nehéz magyarázatot adni rá. Oka talán abban rejlett, hogy a hit „székhelyét” a világból az emberi bensőbe helyező protestantizmus a testet immár nem legyőzendő ellenfélnek, hanem Isten ajándékának tekintette, amellyel jól sáfárkodni erkölcsi kötelességünk.

Az új, protestáns test- és egészségszemlélet a XVI. század orvosi irodalmára több szempontból is óriási hatást gyakorolt. Részint a katolikusok csupán szűk kör számára érthető latinjával szemben a protestáns szerzők nézeteiket teológiai és gyakorlati okokból egyaránt eleve nemzeti nyelveken igyekeztek terjeszteni (a protestantizmus alapja nem véletlenül a nemzeti nyelvű Biblia és istentisztelet), részint pedig „célközönségük” immár nem elsősorban a tudományos közösség, hanem a felemelkedő polgárság lett, amelynek tagjai latinul ritkán tudtak olvasni. Ez is szükségessé tette az orvosi munkák nemzeti nyelvű kiadását. Ám az új testszemlélet nemcsak a művek nyelvét, hanem tartalmát is befolyásolta, hiszen egyre több „népszerű”, a papok közvetítése nélkül egyenesen a hívekhez szóló egészségügyi tanácsadó, kalendárium, ismeretterjesztő munka jelent meg. Egyes szerzők – például a német Hermann Ryff (1500–1548) – már az 1540-es években is efféle művekre alapozhatták megélhetésüket.

Hazánkban sem alakult ez másképpen. A magyar orvosi nyelv először – ha eltekintünk az egyébként szintén protestáns Szikszai-Fabricsius Balázs (1530 körül – 1576) vagy a katolikus Verancsics Faustus és Pesti Gábor általános szójegyzékeitől – szinte kizárólag protestáns szerzők műveiben jelent meg.

E munkák közt egyaránt akadtak herbáriumok, orvosló könyvek, és receptgyűjtemények. Kezdetben ezek a művek természetesen szinte kizárólag nyugati minták fordításai, átdolgozásai voltak, „eredeti magyar” tartalmaikat igen nehéz elkülöníteni, az azonban kétségtelen, hogy azokat magyarul írták, magyar közönség számára, és olyan magyar terminológiával dolgoztak, amelyet részben a szerzőknek kellett találatékonnyal kialakítaniuk.

Magyar herbáriumaink közt a legjelentősebb a református prédikátor Melius Juhász Péter (1536–1572) halála után kiadott *Herbárium*a volt. (1, 2)

A részben fordításnak is tekinthető mű forrása bizonyíthatóan Adam Lonicer (1528–1586) 1555-ben kiadott *Kreuterbuch*ja volt. Melius a Lonicer szintén nemzeti nyelvű könyvét részben kivonatolta, részben fordította, részben más nyugati és ókori munkákból vett szövegekkel egészítette ki.

Ugyancsak protestáns szerzőtől származik a század másik jelentős magyar herbárium. Beythe András (1564–1599) *Fives könyve* (Németújvár, 1595). Beythe eredetileg református prédikátor volt, igaz, később katolizált, és a Batthyány grófok nevelőjeként kereste a kenyerét (élete végén pedig ellenreformátor vitairatokat is kiadott). Apja, Beythe István református szuperintendens és püspök egyébként szintén hozzájárult a magyar orvosbotanikai szókincs gazdagításához. Clusius munkatársaként és botanikai műve magyar szöszedetének szerzőjeként (*Stirpium nomenclator Pannonicus*, 1583) ugyanis nagyjából háromszázötven magyar növénynevet azonosított. A *Fives könyv* protestáns ihletésére utal az a tény is, hogy a mű – Gombocz Endre elemzése szerint – felerészt Melius Herbáriumának másolata volt, noha színvonalában is messze alatta maradt a forrásának.

Itt kell megemlítenünk a sokkal későbbi, a református Nadányi János (1643–1707) által fordított Mizaldus-művet, a *Kerteknek gondviselésekről, ékítésekéről, oltásokról, a Füveknek orvos hasznaikról, Gyümölcsök tartásokról* (Kolozsvár, 1669) című kertészeti-növénytani munkát, amely számos magyar gyógynövénynevet tartalmazott.

A magyar orvosi szókincs fontos korai forrásai az úgynevezett orvosló könyvek is. Ezek szintén nyilván a latinul nem tudó nagyközönséghez, talán a háziiorvosi teendőket ellátó nemesasszonyokhoz szóltak. A XVI. századi orvosló könyveink közül kettő emelkedik ki színvonalában.

Frankovith Gergely (1557–1599) *Hasznos és fölött szükséges könyve* (Németújvár, 1582–85 közt, és Monyorókerék, 1588), amely mint teljes eredeti címe is mutatja, elsősorban vallás erkölcsi hitoktatói munka volt, népi gyógymódok és gyógynövények leírásával kiegészítve. Frankovith, mint maga is bevallotta, nem volt sem pap, sem orvos. Noha életrajzáról csak annyi tudható, hogy a katolikus Sopronban volt alkalmazásban, mint felcser, és bár könyvének vallás erkölcsi szövege sem köthető egyértelműen a reformációhoz (igaz, a katolicizmushoz sem), erős a gyanú, hogy ő is protestáns lehetett, különben világi személy léte nem írt volna hitoktatói munkát. (Egyébként a XVI. század 70-es éveiei, pontosabban a tridenti zsinat 1563-as lezárultáig a protestánsok és a katolikusok közt még nem volt olyan éles a határ, mint később).

Frankovithénál azonban sokkal jelentősebb, és magyar orvosi kifejezésekben, szavakban sokkal gazdagabb mű az a Váradi Lencsés Györgynek (1530–1593) tulajdonított *Ars Medica* címen ismert könyv, amelynek első kézirata 1577-ben keletkezett, Erdélyben. Az *Ars Medica* szintén kompilációnak és fordításnak tartható. A protestáns Lencsés 1577-től Báthori Kristóf feleségének hoppmestere volt, majd erdélyi kincstári számvevő. Valószínűleg, bár nem bizonyosan ő írta vagy szerkesztette az *Ars Medica*, az első magyar nyelvű

orvosi kézikönyv kéziratát, amelyet először Gulyás Károly ismertetett 1913-ban, majd Varjas Béla adott közre 1943-ban. A XVI. századi gyönyörű, és ma is remekül olvasható kéziratot jelenleg a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár őrzi. (A munkának 1610-es és 1757-es másolata is ismert.)

Az *Ars Medica* hat fejezetre oszlik, a következőképpen: 1. általános kórtan a fejtől a lábig 2. kozmetika 3. láztan 4. daganatok, kelések kezelése 5. fegyver okozta sebek kezelése 6. toxikológia és gyógyszer-tan. (Az első fejezet a kézirat kétharmadát teszi ki). A mű jelentős részben Jean Fernel *Universa medicinájának* fordítása, illetve rövidített változata, ám forrásai közt azonosíthatók Leonhard Fuchs, Pierre Bayre és Pietro Andrea Matthioli munkái is. Az *Ars medica* tartalmilag kora színvonalán áll, a magyar orvosi szókincs-történet rendkívül fontos forrása.

Ezúttal nem említjük (a szintén lutheránus) Kyr Paulus: *Sanitatis studium* c. munkáját (Brassó, 1551), hiszen ez latin nyelvű kiadvány volt. Bevezetőjében érdekes, az új, protestáns egészségszemléletre jellemző gondolatok olvashatók.

A herbáriumok és az orvosi könyvek mellett a hazai orvosi szókincs fontos forrásai a kalendáriumok is, amelyeket gyakran egészítettek ki érvágó naptárakkal, és egészségi táplálkozási tanácsadókka. Tömeges kiadásuk hazánkban csak az 1570-es években indult meg, ám már 1600-ig is 70 naptárkiadást ismerünk. A kalendáriumok katolikus és protestáns területeken egyaránt nagy számmal jelentek meg, igaz, a XVII. századtól a felvidéki kiadású katolikus kalendáriumok kerültek többségbe. Meg kell azonban említenünk az első örök-naptárt, amelyet két – protestáns – nyomda adott ki egyszerre és egymástól függetlenül Kolozsvártól és Debrecenben. A hazai kalendáriumirodalomban a kolozsvári (protestáns) Heltai-nyomda igen fontos szerepet játszott.

Az 1580-as évektől a magyar nyelvű, orvosi vonatkozású szövegek már nemcsak protestáns, hanem az ellenreformációnak köszönhetően katolikus szerzők munkáiban (pl. Pécsi Lukács, Lippay János) is egyre sűrűbben jelennek meg. Fel kell azonban hívunk a figyelmet arra, hogy a magyar orvosi szavak legértékesebb, leggazdagabb gyűjteményei a XVII. században még mindig a protestáns (református) szerzők munkáiban találhatók, így Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) református lelkész *Pax corporis*-ában (1692), illetve Apáczai Csere János (1625–1659) *Magyar Enciklopédiájának* (1653) 42–45. fejezetében.

Az a döntő szerep, amelyet a magyar orvosi nyelv kialakulásában a protestáns szerzők által írt könyvek és szövegek játszottak, szerintem a reformáció és az újfajta testszemlélet cikkem elején vázolt összefüggéseivel magyarázható.

IRODALOM

1. *Herbarium az fának füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Magyar nyelvre és rendre hozta az Doctoroknak Könyveiből az Horhi Melius Péter.* Colosvárat, Heltai Gáspárné, 1578.)
2. Melius Péter Horhi: *Herbarium. Az fának, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól.* Repr.: Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1578. Bp., Balassi, 2002 .
3. Melius Péter: *Herbárium. A fának, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól.* Bev. jegyz. Szabó T. Attila. Bukarest, Kriterion Kiadó 1979.
4. Rantzovius, Heinrich: *De conservanda valetudine liber.* Francofurti ex officina Paltheniana 1596:10.

FORRÁSOK

Fossel, Viktor *Philipp Melanchtons Beziehungen zur Medizin.* In: *Zwanzig Abhandlungen zur Geschichte der Medizin.* Festschrift Hermann Baas im Worms zum 70. Geburtstag. Hamburg–Leipzig Voss 1908:33–40.

Hessus, Eobanus *De tuenda bona valetudine.* Francofurti, apud haered. Christiani Egenolphi 1599:2–3.

Hoffmann Gizella (szerk.) *Medicusai és borbélyi mesterség: Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből.* Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet 1989.

Keszler Borbála *A magyar orvosi nyelv története.* In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve.* Budapest, Medicina 2009:87–118.

Kyr Paulus *Die Gesundheit ist ein köstlich Ding.* (Corona, 1551.) Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und kommentierter Nachdruck des Gesundheitslehrbuchs des Kronstädter Arctes Paulus Kyr. Hermannstadt–Bonn, Schiller 2010.

Magyar László András *Christliches Lebensideal und Lebensideal der Diätetik im 16. Jahrhundert.* In: Classen, Albrecht (szerk.): *Gutes Leben und guter Tod von der Spätantike bis zur Gegenwart.* (Theophrastus Paracelsus Studien) Berlin–Boston, De Gruyter 2012: 297–308.

Rákóczi Katalin *Walter Hermann Ryff's populärwissenschaftliche Tätigkeit.* (Diss.) Budapest, ELTE, 1983.

Ritschl, Otto Karl A. *Das christliche Lebensideal in Luthers Auffassung.* Halle, Niemeyer 1889.

Szabó T. Attila *Váradi Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században az Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica (1577 k.) tükrében.* Magyar Orvosi Nyelv 2013. 2, 82–91.

Szlatky Mária *Magyar orvosi kézikönyvek 16–17. század. Magyar nyelvű kéziratok és nyomtatott orvosi, orvosbotanikai kézikönyvek.* Diss. Debrecen 1978.

Szlatky Mária (vál. utószó) *„Minden doktorságot csak ebből késértek” Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből.* Szómagyarázatok Rádóczy Gyula. Budapest, Magvető 1983

Theologische Realenzyklopädie. Berlin–New York De Gruyter 1990. Bd.19. S 696.

Temkin, Owsei *Hippocrates in a World of Pagans and Christians.* Baltimore–London, Johns Hopkins University Press 1991.

Váradi Lencsés György *Ars Medica electronica,* elektronikus kritikai szövegkiadás és feldolgozás. Szabó T. Attila (szerkesztő és kiadó) Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém 2000.

Nyáry Szabó László

Értjük-e a beteget, avagy a megértés Akhilleusz-sarka

„Két lábbal születtem, két lábbal is akarok möghalni!”

Szöged, Alsótanya, ma Ásotthalom névön fut, ahol Jorge Delgado doktor betege is élt. Két lábbal! Rödössen, tisztóssággal özögetve, ahogyan azt köll. Azután egy számára nem is olyan szép érszúk(ületes) napon a sebészeten megmondták neki, hogy le kell vágni a lábát, különben meghal. Ő meg közölte, hogy az ő lábát ugyan le nem vágják! Némi őszinte hangvételi ordibálás közepette jól össze is vezett a sebésszel: – „Két lábbal születtem, két lábbal is akarok möghalni!”

Azután hazajött Ásotthalomra, itthoni „házi gondozásra” Jutka nővér egy éven át kezelte. Minden nap, gondosan, mire végre meg is gyógyult! De a szavak erejével nehéz megbirkózni. Erősebbek, mint gondolnánk!

Az öreg nem azt mondotta, hogy: Két lábbal születtem, két lábbal is akarok tovább élni!

Lassan lábadozott, tisztult a fekély, és a lába valóban meggyógyult. Majd a gyógyulására alig pár nap múlva, reggel a halálhírét hozták. Jutka nővér keservesen zokogott: „Ezért dolgoztam ennyit rajta?! Hiába!”

Tulajdonképpen nem hiába! Hiszen a beteg pontosan kijelölte, mi a terve. Ki is mondta azt egészen érthetően. Csak mi nem értettük meg, mert nem figyeltünk a szavai jelentésére. A szavaknak pedig erejük van:

„Két lábbal születtem, két lábbal is akarok möghalni!”

Az ilyen kemény kívánságok kemény fejekben bizony be is teljesednek.

Az elhatározás nem egyedülálló: „Két lábbal születtem, két lábbal is akarok möghalni!” – de ez nem adatik meg mindenkinek, és odaadón ápoló mindennapi nővér sem terem mindenki kedvére, és nem is állhat minden beteg szolgálatára sem. Így hát némelyek bizony elvesztik a lábukat. Erre a történelmileg is gyakori tényre utal a magyar Sánt(h)a meg Csonka családnevünk gyakorisága is.

Hátborzongató bonctörténeti párhuzama e fönti esetnek a híres Verheyen története, akit legalább a Verheyen-csillagcsákról (stellulae Verheyen) avagy Verheyen-visszerekről (vênulae stellatae) emlékeztetünkbe idézhetünk a vesé(n)k felszínén.

Philip Verheyen (1648–1710) flamand-holland sebész, bonctanár volt. Szülei 7 gyermeke közül a 3. szülöttként már gyermekkorában elhíresült elképesztő emlékezőtehetségéről: A pap teljes aznapi beszédét képes volt visszamondani a mise után. Ennek nyomán – nem meglepő módon – lelki vezetője unszolására papnak is kezdett tanulni. A szigorú önsanyargatásban azonban elüszkösödött a bal lába. Életben maradásáért hamarosan el is vesztette ezt a végtagját. A történet pedig itt vesz szokatlan fordulatot, hiszen mély hite szerint a Mennysorszámban mégsem támadhat föl lába híján, nem élhet odafele csonkán-sántán! Így hát a bal lábát is vele (teste többi részével) kell majd eltemetni, hogy együtt, egészben támadhasson föl a mennyekben. Minden összekuporgatott pénzéért bebalzsamoztatta az elvesztett lábat. Azután a tartósított lábbal együtt élve, a (temeté-

Verheyen saját vesztett lábát boncolva éppen megcsippeni az Achilles-inát, melyet maga nevezett el (Ismeretlen szerző műve 1715–1730 tájáról, olajfestmény Pieter Deheijde gyűjteményéből)

A diadalmas Akhilleusz a legyőzött trójai Hektór testét vonszolja harci szekeren – Franz von Matsch festménye az Achilleionban

sig) féltve őrzött végtag egyre inkább fölkelte az érdeklődését, így figyelme egyre inkább a bonctan és az orvostudomány felé fordult. Olyan mélyen áthatotta ez irányú tudásvágya, hogy hamarosan a bonctan professzora, majd pedig Leuvenben a Katolikus Egyetem Rector Magnificus lett.

Főműve, a „Corporis Humani Anatomica” 1693-ban látott először napvilágot, majd jelentősen bővített változatban (összesen 21-szer) jelent meg, és már az 1700-as évek elején Európa szinte minden egyetemén a hivatalos tankönyv lett. Csaknem egy évszázadig a vezető bonctan-könyvként ismerte egész Európa. (Később ezt a mirigyéről meg vezetékéről neves dán Bartholin könyve váltotta föl.)

Philip Verheyen – saját sorsán merengve – alkotta meg a *Chorda Achillis*, vagyis az *Akhille(u)sz-in* kifejezést. Félreértések elkerülése végett megjegyzendő, hogy addig csak az *Akhilleus-sarok*, azaz Ἀχιλλεῖος πτέρνα (*Akhilleiosz pterna*) klasszikus kifejezése élt a „sebezhető pont” görögös hasonlataként. A *chorda Achillis* kifejezés 1693-ban bukkan föl híressé lett könyvében.

Achilleus, Ἀχιλλεύς (*Akhilleusz*), latinosan alakban **Achillēs** (*Akhillész*): Thetisz (Θέτις) tengeristennőnek és a halandó Péleusz (Πηλεΐς) királynak a fia. Homérosz *Íliász*ának tanúsága szerint a Tróját ostromló görög seregeknek volt a legvitézebb harcosa.

Születésekor istenanyja a sarka tövénél fogva megmártotta az élet – avagy az alvilági Sztüx folyó – vizében, így ezzel egész életére sebezhetetlenné vált, kivéve a sarkán, ahol nem ért hozzá a bűvös erejű víz. Így ott (a mártatlan részen) csak ott érhet a halálos nyílvevő, Párisz mérgezett nyila.

A vélhető valósághoz közelebb áll az a megközelítés, hogy különleges (ötvözetű) páncélzata, illetve lábvértje

A Haldokló Akhilleusz (Ἀχιλλεύς θνήσκων) az Akhilleion jelkép-szobra, Ernst Herder alkotása. Az Akhilleion (Ἀχιλλεῖον) Erzsébet királyné építtette neoklasszicista palota (1889–1891), a historizáló építészeti ékköve Korfu szigetén.

kizárólag a lábszára hátát, az ínat és a sarok táját nem védte. A sebezhetőség névadója, Akhilleusz lábának pedig a hátulról kapott halálos találatától nem volt már ideje elűszkösödni, így az antik kézítása hőse bizony két lábbal halt meg.

Akhilleus-sarok (Ἀχιλλεῖος πτέρνα – ejtsd: akhilleiosz pterna) a „sebezhető pont” görögös hasonlata ősidőktől él. Nem anatómiai fogalom, de az Achille(u)sz-in értelmezéséhez – annak előképe és ötletadójaként – ismerete alapvető.

Bár a rendkívül gazdag Akhilleusz-mondakör szerint búsuló anyja, Thetisz a hős hamvait elvitte a boldogok szigetére, Leukére, ahol Ő (Szép Helenével meg tőle való fiával Euphoriónnal) azóta is boldogságban, euphóriában él...

Varga Éva Katalin

Az anatómiai nevek névadása

A LATIN ANATÓMIAI NEVEK JELLEMZŐI Az anatómia leíró tudomány, az egészséges emberi test felépítésével, szerveink alakjával és szerkezetével foglalkozik. Az anatómiai nevek egyidősek az orvostudománnyal, történetük elválaszthatatlan az emberi testet egyre mélyebben feltáró és egyre részletesebben leíró megismerés folyamatától. Az orvosi tudás fejlődését követve gyűltek és hagyományozódtak évszázadokon át. A mai nemzetközi anatómiai nevezéktár, a *Terminologia anatomica* (27) című latin–angol szójegyzék körülbelül 7600 anatómiai nevet tartalmaz, amelyek felépülhetnek latin és görög szóelemekből egyaránt, de mindig a latin nyelv nyelvtani szabályai szerint vannak megszerkesztve.

EGYSZAVAS ANATÓMIAI NEVEK

Az egyszavas anatómiai nevek az egyes képletek jellemző tulajdonságait ábrázolják elnevezéseikben. Gyakran köznyelvi szavakból jöttek létre hasonlóságon alapuló névátvitellel. Az átvitelek forrásai leggyakrabban az ember és az állatok testrészei, növények részei, korabeli hétköznapi használata tárgyak és domborzati elemek (12b). Például a madárcsőrre emlékeztető farkcsont latin neve, a *coccyx / os coccygis* a gör. *κόκκυξ* 'kakukk' átvétele. A sípcsont *tibia* 'síp' neve esetében, akárcsak a hasonló jelentéstartalmú *canna* 'nád; nádsíp' és *arundo* 'nád; nádsíp' elnevezésekben nemcsak az alaki hasonlóság, hanem a felhasználás módjának egyezése is közrejátszhatott, hiszen állatcsontból gyakran készítettek sípot. A hasonlóságon alapuló névátvitel (metafora) és az érintkezésen alapuló névátvitel (metonímia) minden korban az anatómiai nevek fontos névadási módja.

TÖBBSZAVAS ANATÓMIAI NEVEK

A *Terminologia anatomica* neveinek túlnyomó többsége több szóból áll. A többszavas anatómiai nevek minőségjelzős vagy birtokos jelzős szerkezetek, amelyek az anatómiai képlet alakjára vagy térbeli elhelyezkedésére, illetve valamely szerkezethez való tartozására utalnak. Tartalmaznak egy kulcsszót, amely mindig alanyesetben, a szó szerkezet első helyén áll, ehhez kapcsolódnak a melléknevek vagy birto-

kosok, amelyek a szabályos latin szórend szerint követik a kulcsszót. Míg a leíró anatómia régebbi elnevezései inkább alakra vonatkozó jelzőket tartalmaznak, az újabbak a térbeli elhelyezkedést kifejezőket részesítik előnyben.

Kulcsszavak. A többszavas anatómiai nevek kulcsszavai kifejezhetik az anatómiai képlet főbb osztályait, mint *os* 'csont', *musculus* 'izom', *ligamentum* 'szalag', *arteria* 'verőér', *vena* 'visszér', *nervus* 'ideg', vagy jellegzetes részleteit, mint például a *processus* 'nyúlvány' a csontok, a *sutura* 'varrat' az összekötetések, vagy a *tendo* 'ín' az izmok esetében.

A többbelemű anatómiai nevek kulcsszavaiban is nagyon gyakoriak a hasonlóságon alapuló névátvitelek. Az átvitelek forrásai megegyeznek az egyelemű anatómiai nevekéivel. A csontrendszer anatómiai neveinek kulcsszavaiban megfigyelhető az „emberi testrészek” fogalomköre. A *caput* 'fej', *collum* 'nyak', *corpus* 'test' tagolást az alaki hasonlóságon kívül a térbeli elhelyezkedés is erősíthette. A testrészek közül előfordul még a *dorsum* 'hát', *geniculum* 'térd' és *dens* 'fog' is. A következő csoport az „állatok” fogalomköre: *ala* 'szárny', *cornu* 'szarv', *crista* 'taraj, taréj', *squama* 'pikkely', *concha* 'kagyló'. A „növények” csoportját a *tuber*, *tuberculum* 'gumó', *ramus* 'szár, ág' és a *spina* 'tövis' képviseli. A „használati tárgyak” jelentik az egyik legnépesebb csoportot: *cingulum* 'öv', *anulus* 'gyűrű', *pecten* 'fésű', *manubrium* 'markolat', *arcus* 'ív' (= 'íj'), *nervus* 'ideg' (= 'íj húrja'). Kiemelhetjük közülük a „hangszerek” csoportját: *tuba* 'kürt', *tympanum* 'dob'. Sok elnevezés kapcsolódik az „épület” fogalomköréhez: *basis* 'alap', *columna* 'oszlop', *tegmen* 'tető', *canalis* 'csatorna', *semicanalis* 'eresz', *sustentaculum* 'párkány', *angulus* 'szöglet'. Mivel a csontok felszíne egyenetlen, az ezt ábrázoló elnevezések a „domborzat” elemei közül kerülnek ki: *fossa* és *fovea* 'árok, gödör', *sulcus* 'barázda', *clivus* 'lejtő', *alveolus* 'meder', *fonticulus* 'kutacs' (= 'kis kút, forrás'), *sinus* 'öböl, üreg', *fissura* 'hasadék'. Érdekes, hogy ebben a fogalomkörben különösen sok szerzői nevet tartalmazó magyar anatómiai nevet találunk: *foramen caecum* Morand-lyuk, *canalis pterygoideus* Vidianus-csatorna, *impressio trigeminalis* Meckel-árok, *incisura tympanica* Rivini-bevágás, *fissura*

petrotympanica Glaser-hasadék, *tuberculum dorsale* Listerdudor, *linea arcuata* Douglas-vonal, *foveolae granulares* Pacchioni-gödrök (9). A szerzői nevek használata a klinikai ágak nyelvhasználatának a jellemzője. Rövidségük miatt a gyakorló orvosok szívesebben használják őket, ezért a többszavas latin anatómiai nevek esetében indokolt lehet a szerzői nevekhez való visszatérés (10). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *Terminologia anatomica* Ossa (27) 'Csontok' fejezetében egyetlen szerzői név sincs, az angol és az orosz leíró anatómiai nevek között sem találunk ilyeneket.

Az érrendszer anatómiai neveiben többféle fogalomrendszerből származó névátvitel jelenik meg. A legősibb megközelítés az ereket „tartályként” képezi le: *vas* '(folyadék tárolására szolgáló) edény', '(vér)edény', amely az azonos jelentésű görög *ἀγγεῖον* másolata. Vesalius „csőrendszerként” írja le őket, ennek eleme a *lumen* 'fény, világosság, 'belvilág'. A „vízfolyás” fogalmaköre is megjelenik ezekben az anatómiai nevekben, mint *ostium* 'szájadék, torkolat', vagy *sinus* '(vénás) öböl'. A legteljesebb rendszert a „növények” csoportja alkotja: *radix* 'gyökér, gyök', *bulbus* 'hagyma, gyök', *truncus* 'törzs', *ramus* 'szár, ág'. Ebbe a képbe illeszkedik a szívizom vérellátásáról gondoskodó, a szívet körbefonó *arteriae coronariae* (*corona* 'koszorú') 'koszorúerek' elnevezés is.

Minőségjelzős szerkezetek. Jelzői jelentésük alapján két fő csoportba sorolhatók. Leírhatják az anatómiai képlet alakját: *foramen rotundum* / *ovale* / *lacerum* 'kerek / ovális / tépett szélű nyílás', kifejezhetnek embert körülvevő tárgyakhoz, dolgokhoz, természeti jelenségekhez való tényleges alaki hasonlóságot: „Az *os hamatum* vagy horgas csont; tenyéri oldalán ulnar felől horogszerű nyúlvány (*hamulus ossis hamati*) emelkedik ki belőle” (26a), vagy utalhatnak az anatómiai képlet térbeli elhelyezkedésre: „Belső, a koponyaüreg felé tekintő homorú felszíne (*facies cerebialis*) a középső koponyaárok alkotásában vesz részt” (26d).

A latin minőségjelzős szerkezetek nagy részében a melléknév az anatómiai képletnek a test tengelyeihez viszonyított térbeli elhelyezkedését fejezi ki. Rendszerint párokba vagy hármas csoportokba rendeződnek: *condylus lateralis* / *medialis* 'külső / belső sípcsontbüttyök', *meatus acusticus externus* / *internus* 'külső / belső hallójárat', *phalanx distalis* / *media* / *proximalis* 'alsó / középső / felső ujjperccsont'. Az egymáshoz való viszonyítást, illetve szembeállítást a latin középfokú melléknévvel fejezi ki, amelyeknek a magyar nevekben alapfokú melléknévvel felelnek meg: *concha nasalis inferior* / *superior* 'alsó / felső orrkagyló', *cornu majus* / *minus* '[a nyelvcsont] nagy / kis szarv[a]'. Valaminek a pontosabb helyét a latin névben *infra-*, *supra-*, *inter-* stb. határozói előtagú összetett melléknévvel is meghatározhatják: *canalis infraorbitalis* 'szemüreg alatti csatorna', *fossa supraspinata* [*scapulae*], 'lapocka tövis feletti árka' *foramen intervertebrale* 'csigolyák közötti lyuk'. A melléknévi jelző tehát az anatómiai jelző alakján kívül kifejezheti annak valamihez való tartozását, valaminek a felszínén, belsejében vagy közelében való elhelyezkedését is: *os frontale*

'homlokcsont' (*frons* 'homlok'), *os occipitale* 'nyakszirtcsont' (*occiput* 'nyakszirt'). A latin nevekben gyakori a két főnévből összetett melléknévi jelző, mint *recessus sphenothmoidalis* 'ékcsontrostacsonti tasak'.

A 'valamilyen alakú' jelentésű *-ideus* (gör. *εἶδος*), illetve a *-formis* (lat. *forma*) szóelem járulhat mind a görög, mind a latin tövekhez: *processus styloideus* 'íróvesszőnyúlvány' (görög *στυλος* 'íróvessző'), *processus xiphoideus* 'kardnyúlvány' (görög *ξίφος* 'kard'), *os pisiforme* 'borsócsont' (görög *πίσος* 'borsó'), *os cuneiforme* 'ékcsontr' (latin *cuneus* 'ék'). Származhatnak görög és latin elemekből, aminek néhány esetben jelentésmegkülönböztető szerepe is van: *latin os scaphoideum* (görög *σκάφη* 'csónak') 'sajkacsont' a kéztő, és *os naviculare* (latin *navicula*, *navis* 'hajó') a lábtő csontjaként. Az *os ethmoidale* (görög *ἠθμός* 'szita') 'rostacsont' a rajta található sok apró lyukról kapta görög eredetű nevét; a *lamina cribrosa* 'szitalemez' (latin *cribrum* 'rosta, szita') jelzője hasonló jelentésű, de latin eredetű.

A melléknévi jelző sokszor azt fejezi ki, hogy az anatómiai képlet valaminek a közelében helyezkedik el, annak ellenére, hogy a jelző jelentése alaki hasonlóságra utal. Ezt figyelhetjük meg a *mastoideus* 'emlő alakú' melléknévvel alkotott anatómiai nevekben: a *fonticulus mastoideus* 'cssecsnyúlványi kutacs' és a *foramen mastoideum* 'cssecsnyúlványlyuk' esetében nem a kutacs vagy a lyuk emlő alakú, hanem a *processus mastoideus* 'cssecsnyúlvány' (görög *μαστός* 'mellbimbó, csecs'), amelynek a közelében találhatók.

Az izmok elnevezéseiben gyakoriak a főnévi jelzők, amelyek az izmok működését írják le, például *musculus flexor* / *extensor* / *adductor* / *abductor* / *rotator* 'hajlító / fesztítő / közelítő / távolító / forgató izom'.

Birtokos jelzős szerkezetek. Ritkán találkozhatunk a latin anatómiai nevekben birtokos jelzős szerkezettel is a valamihez való tartozás, valaminek a felszínén, belsejében vagy közelében való elhelyezkedés kifejezésére: *arcus vertebrae* 'csigolyaív', *caput humeri* 'felkarcsont feje', *angulus sterni* 'szegycsonti szöglet'. A nevezéktan legfrissebb módosításai után a birtokos szerkezetek egyre inkább háttérbe szorultak, a valamihez való tartozást is főnévből képzett melléknév fejezi ki.

AZ ELMÚLT KOROK ANATÓMIAI NEVEI

AZ ANATÓMIAI NEVEK LEGŐSIBB RÉTEGE

Az ókor öröksége. Az európai orvostudomány és az orvosi szókincs gyökerei a Hippokratész és tanítványai tanait öszszegyűjtő, a Kr. e. V. és VI. században keletkezett *Corpus Hippocraticum*ig nyúlnak vissza. A görögök anatómiai nevei között sok a hasonlóság alapján létrejött névátvitel. Hippokratész a második nyakcsigolyának a jellegzetes nyúlványa

miatt adta az *ὄδους* 'fog' nevet. Az *apophysis odontoides* 'fog alakú nyúlvány' elnevezés már a nyúlványt nevezte meg hasonlóságot kifejező melléknév segítségével. A mai *dens* 'fog' (vagy *dens axis* 'a tengely foga') név ebből a kifejtett hasonlatból jött létre (14a). A görög orvosok leírásai nem különböztek a mai anatómiai leírásoktól, gyakran alkalmaztak mellékneveket is az egyes képletek használati tárgyakhoz, állat vagy növény részeihez való alaki hasonlításánál. A klasszikus görögben az *-ειδής* 'valamilyen alakú' (görög *εἶδος* 'alak, forma') szóvégi elemmel képzett melléknévvel fejezték ki. Galénosz használta először a *μαστοειδής* 'emlő alakú' jelzőt a csontnyúlvány leírására (23). A görög *-ειδής* a XVII. század folyamán *-eides*, majd *-ideus* latinizált alakban került be a nevezéktanba (14e).

Az egyik legősibb anatómiai névátvitelt őrzi az izom Celsus óta ismert latin neve, a *musculus*, a *mus* 'egér' szó kicsinyítőképzős alakja. Az összehúzódó felkarizom vagy más kiduzzadó izom, mint például a lábikra és a futó egér hasonlóságán alapuló átvitel több nyelvben végbement: görög *μῦς* 'egér; izom', ófelnémet *mūs* 'felkarizom' (34) Фасмер *мышца*, óorosz *мышца* 'felkarizom, felkar' (36) Шанский *мышца*, ezért feltételezhetjük, hogy az indoeurópai örökségbe tartozik (32) Преображенский *мышь*. Az egéren kívül más állatokhoz való hasonlítás is szolgál különböző izmok megnevezésére az egyes nyelvekben. Az átvitel alapja lehet az állat alakja vagy a mozgása és az ábrázolt izom hasonlósága, például a görög *ἀλώπηξ* 'róka' a *psaos* izom (ágyékizom), az olasz *pesce* 'hal' vagy a latin *lacerta* 'gyík' a *lacertus* szóban a karizom nevéként (2a). Az 'egér' > 'felkarizom' > 'felkar' szláv nyelvekben lezajlott jelentésváltozásához hasonlót tapasztalhatunk a latin *lacerta* 'gyík' átviteléből keletkezett *lacertus* 'felkarizom' > 'felkar' > 'kar' és 'felkarizom' > 'izom' átalakban' jelentésféjlődése esetében (2b). A XVIII. századig a latin *caro* 'hús' szót különböző szókapcsolatokban használták az izmok megnevezésére, többek között: *caro fibrosa* s. *lacertosa* s. *muscularis* 'rostos vagy izmos hús' (14c). A 'gyík' képének ősi átvitele a TA *lacertus fibrosus* anatómiai nevében is megőrződött, az *aponeurosis musculi bicipitis brachii* névváltozataként. Apáczai egyik körülírást helyettesítő magyarítási kísérlete, az *egeretske* is ezt a latin mintát másolja: „inon valo hufok (egeretské) ereje által” (3). Az *egér* vagy *egerecske* valószínűleg azért nem terjedhetett el a magyarban anatómiai névként, mert a régiségben az állatok neve különböző betegségek elnevezéséhez kapcsolódott, az *egér* például a 'ló nyakán, füle tövében vagy torkában keletkezett daganat' jelentésű volt (28).

A latin egyszavas, hasonlóságon alapuló átvitelek létrejöhettek az egyes nyelvekben egymástól függetlenül is, ám közülük több a görög előképekre vezethető vissza. A tudás hordozójának tekintett görög elnevezések másolása kezdettől fogva fontos volt az anatómiai névadásban. A latin alakban elterjedt anatómiai nevek esetében nem mindig könnyű megállapítani, hogy a névátvitel mikor és melyik nyelvben született meg. Különböző időpontokban keletkezettek: az

ókorban, például a *radius* Celsusnál, a középkorban, mint a *clavicula* Avicenna latin fordításában, és az újkor hajnalán is, mint a *fibula* Vesaliusnál.

A lapocka körvonala a bőr alatt élesen kirajzolódik a hátton, emiatt a régiségben is jól ismerték, állati lapockacsontból használati tárgyakat is készítettek. A névadás több nyelvben is a csont alakja alapján történt, így az anatómiai nevezéktár latin *scapula* 'ásó' (21) és a korábbi görög *ωμοπλάτη* (*ῶμος* 'váll', *πλάτη* 'lapát') (18) anatómiai nevében. Az angol *shoulder-blade* és a német *Schulterblatt* a gör. *ωμοπλάτη* mintájára jöttek létre, míg a francia *omoplate* közvetlen átvétel. A görög *πλάτη* rokonságába tartoznak a balti-szláv **plet-* (indoeurópai **plēt-*) 'lapos, széles' származékai, a szláv nyelvek 'lapocka, hát felső része' jelentésű szavai, például az orosz *плечо* (mai jelentése: 'váll') (35). A 'lapocka' fogalma nemcsak a csont, hanem a körülötte levő testtájra is vonatkozik. Az anatómiai nevek közé az állatok húsának feldolgozásával kapcsolatos szavak is kerülhettek. Ebbe a jelentéskörbe tartozik az eredetileg 'lapos faeszköz' jelentésű késő latin *spatula* (*spatha*, gör. *σπάθη*), amely a *spatula porcina* szókapcsolatban Apiciusnál 'sertéslapocka' értelemben szerepel (1). A jelentések hasonlósága miatt a *spatula* keveredett a *scapula* és a *humerus* jelentéskörével, ezért lehet a folytatása a francia *épaule* 'váll' (5).

A római szerzők előszeretettel használták a görög elnevezések latinra fordított változatát. Lucretius is görög mintát követett a latin természettudományos szaknyelv megalkotásában, néhány elnevezése, például *nervus* (gör. *νεῦρον* 'ideg'), ma is részét képezi az anatómiai nevezéktárnak. Szívesen élt ezzel az eszközzel Celsus is, az egyetlen latin nyelvű ókori orvosi témájú mű szerzője, az ő alkotása például az *acetabulum* 'ecetes tálka' a görög *κοτύλη* 'kis csésze' mintájára a csípőüzlet vápájának nevéként (vö. LSJ). Voltak saját névátviteli is, például a *tibia* 'síp; sípcsont' vagy a *iugulum*, a *iugum* 'iga, járom' kicsinyítőképzős alakja a kulcscsont megnevezésére.

Az arabok szerepe. Az ókori latin nem hatott közvetlenül az orvosi nyelvre, ugyanis *De medicina* című műve csak 1443-ban került elő egy kolostori könyvtárból. A görög orvosi hagyományokat és a görög elnevezéseket az arab fordítások és azok latinra való visszafordításai őrizték meg számunkra. Arab közvetítéssel sokszor kerülő úton alakultak ki a mai elnevezések latin alakjai. Erre példa a *clavicula* 'kulcscsont' esete, amely a latin *clavis* 'kulcs' kicsinyítőképzős alakja. A csont elnyújtott S alakja nem a mai értelemben vett kulcsra, hanem egyszerű zárszerkezetre, reteszre emlékeztet. A hasonlóságon alapuló névátvitel a görögben keletkezett, a gör. *κλείς* 'kulcs' már Homérosznál szerepel 'kulcscsont' jelentésben (18). A latin *clavicula* az első ezredforduló tájékán először Avicenna latin fordításában bukkant fel, és Vesalius terjesztette el a XVI. században (24b). Celsus a *iugulum* (*iugum* 'iga, járom') szót használta a kulcscsont nevéként, a német *Trosselbein* (*Tross* 'málha, fuvar') ezt a mintát másolja. A *Schlüsselbein* (*Schlüssel* 'kulcs') csak Colombo (6) Anatómiájában, a *Trosselbein* névváltozataként fordult elő először.

Az orvosi nyelv az arab nyelv szemléletét tükröző elnevezéseken kívül az arab nyelv nem kielégítő ismeretéből fakadó fordítási hibákkal is gazdagodott. Ilyen például a *vena basilica*, amely Avicenna *al-basilik* elnevezéséből keletkezett, jelentése 'belső véna', és nem a belehallott görög βασιλεύς 'király' szóból értelmezett 'királyvéna', amely később elterjedt. Az arab név maga is a Galénosz által használt, szintén 'belső véna' jelentésű görög kifejezést másolja (14b).

A latin szerepe a XI–XV. században nőtt meg. Elsősorban a fordításoknak köszönhetően vált az európai orvostudomány nyelvévé. A XI. századtól számos arab orvosi művet ültettek át latinra. Bizánc eleste után, a XV. században kezdődött az ókori görög szöveghagyomány kritikai kiadása és latinra fordítása. Az ókori szerzők tekintélyét nem kérdőjelezték meg, arab közvetítésű latinra fordított művei egészen a XVII. századig egyetemi tananyagként szolgáltak (20).

A tudományos nevezéktanhoz vezető út. A hasonlóságon alapuló névátvitel nem csak az ókorban volt kedvelt névadási eszköz. A XIV–XV. században felfedezett hallócsontocskák, a *malleus* 'kalapács', *incus* 'üllő', *stapes* 'kengyel' megnevezése is a csontok korabeli használati tárgyakhoz való hasonlóságuk alapján. történt *A stapes* elnevezés a keletkezésének idejéről is árulkodik: nem jöhetett volna létre az ókorban, mert akkor még nem használtak kengyelt. A csont alakja az arabok által a VI. században elterjesztett kengyelhez hasonlít.

Vesalius, akit a modern anatómiai megalapítójának tartanak, és munkatársa is volt az első teljes Galénosz-kiadásnak is, kísérletet tett a latin anatómiai szaknyelv egységesítésére (20). *De humani corporis fabrica* című művében az emberi test szerkezetének és működésének a leírására sokszor új névátvitteleket használ (11). Szemléletes hasonlataiból idézek néhányat: „van aztán, amelyik a mi S betűnkre hasonlít, mint a kulcsont, van, amely kard alakú, mint a mellcsont [...], s van, amely malomköre, pajzsra vagy tányérra (patellára) emlékeztet, mint az, amelyik a térdízületet védi” [Fordította: Magyar László András (19)]. Ő használta először a latin *fibula* 'kapocs, tű' jelentésű szót 'szárkapocscsont' értelemben, a görög περόνη 'tű' helyett: a *tibia* 'síp, sípcsont' és a *fibula* együtt valóban kapocsra hasonlít (24d).

A medence elnevezése Vesaliustól is származik: „ob lavacri similitudinem, pelvis dicenda”, a mosdótálhoz való hasonlóság miatt, medencének nevezendő (14f). A medencecsontok és a keresztcsont által közrefogott, a hasüreg alsó részén található tér mosdótálra emlékeztet. Maga a *pelvis* 'lapos tál' (21) anatómiai név a görög πελλίς '(fa)tál; fejlődény' (18) átvétele. A megnevezés folyamata egyben megismerési folyamat, a név sokszor hat a tárgyáról alkotott elképzeléseinkre. Az oroszban a XVIII. század végén az elnevezést a következőképpen magyarázták: „Таз (pelvis): самая нижняя часть подчрева. Она так названа от фигуры, которую не можно лучше сравнить, как с тазиком фельдшеров”, 'Medence (pelvis): a has legalsó része. Az alakjáról nevezték

el, amelyet nem lehet jobban semmihez hasonlítani, mint a felcser táljához' (33). A latin *pelvis* 'mosdótál' elnevezést másolja a német *Becken*, francia *bassin* is, valamint a magyar *medence*, amely 'rézből készült tárgy' > 'tálszerű edény' > 'mosdótál' jelentésváltozás eredménye (28), *medence* (12a).

A nemzeti nyelvek hatása. A középkor tudományának a nyelve és egyben az egyetemek, a tudományos műhelyek sokféle anyanyelvű tudós közösségének a közvetítőnyelve a latin volt. Mivel azonban ez a latin már senkinek nem volt az anyanyelve, hatottak rá a nemzeti nyelvek, főként az olasz, a francia és a német nyelv jellegzetességei, ami az anatómiai névadásban is megmutatkozott. Ez utóbbi különösen a közép-európai térségben érvényesült. A nyugat- és közép-európai nyelvek egyaránt a tudományos latinra támaszkodtak, ez tette lehetővé a szaknyelv területi egységét az anatómiai nevek terén is (17). Szép példáját mutatja az élőnyelvi hatásnak a XIII. századi itáliai sebészek nyelvhasználatában született *fontanella* 'kutacs' (olasz *fontana*, lat. *fons* 'forrás, kút'), mely a mai nevezéktárban a latinos *fonticulus* alakban szerepel. Eredetileg egy bizonyos sebkezelési módszert jelölt, amelynek az orosz *фонтанель* 'gennygyülemet megnyitó seb' a közvetlen átvétele. Később a *fontanella* nevet az újszülöttek feje tetején, a koponyacsontok találkozási közötti lágy területre kezdték alkalmazni. Az átvitel alapja az agyvelő artériáinak a nagykutatcon is megfigyelhető lüktetése és a forrás feltörő vizének bugyogása közötti hasonlóság, melyet a latin *vertex palpitans* 'lüktető fejtető' és a *fontanella* latinosított alakjai, a *fonticulus* 'forrás' vagy *fons pulsatilis* 'bugyogó forrás' elnevezések is ábrázolnak (14d).

Az anyagi kultúra fejlődésének és a többszörös fordításoknak az együttes következményeit figyelhetjük meg az orsócsont különböző elnevezéseiben. Latin neve a Celsusnál szereplő *radius*, az 'egyik végén elkeskenyedő bot' alapjelentésű görög *κερκίς* megfelelője (18). A két szó közös jelentése 'vetélő' volt, az az eszköz, amellyel szövéskor a keresztfonalat a láncfonalak közé vezetik. A mai szövőszék a csónak alakú vetélővel együtt csak a VI. században terjedt el Európában. Az ókorban a függőleges szövőszéken gombjától megfeszített orsót vagy ezt helyettesítő botot használtak (22). A latin *radius* jelentéskörében ezen kívül megtaláljuk a '(kerék)küllő' és a '(fény)sugár' jelentéseket is (21). A német *Armspindel* '(kar)orsó' és *Speiche* 'küllő', valamint a XIX. századi magyar *orsócsont*, *karküllő* és *könyöksugár* (7) egyaránt a *radius* különböző jelentéseit képezi le. A francia *rayon* a latin *radius* átvétele, a 'küllő' és '(fény)sugár' jelentésen kívül a XVI. században 'orsócsont' jelentése is volt (5). Ez a jelentése mára kiveszett, a mai franciában az orsócsont neve a latinos *radius*. Az orosz *луч* '(fény)sugár; orsócsont' / *лучевая кость* 'orsócsont' jelentésében már csak a '(fény)sugár' jelentéselem van meg. Ez arra utalhat, hogy az elnevezés alapja eredetileg a francia minta volt.

A farkcsont latin neve, a *coccyx* / *os coccygis* a gör. *κόκκυξ* 'kakukk' átvétele. Már Herophilosz és Vesalius is a kakukk

csőréhez hasonlította a csontot. Az angol *whistle bone* 'füttyülő csont' elnevezését Riola a XVII. században azzal magyarázta, hogy a távozó szellentés zaja a kakukk hangjára emlékeztet (24c). A bizonytalan eredetű orosz *копчик* (*кобчик, кобец* 'kékvércse; kis sólyom vagy héja' (36) *копчик* 'farkcsont' (31) anatómiai névben a kakukk talán angol hatásra cserélődött fel a XIX. század végén egy vijjogó hangú ragadozó madárra, és váltotta fel a korábbi, a csont helyére utaló *хвостеу* (*хвост* 'farok') elnevezést.

A melléknevekkel kifejezett hasonlítás az anatómiai névadás nélkülözhetetlen eszköze maradt. Az egyes kéztőcsontoknak a XVII. századig nem volt külön-külön nevük, csak számozták azokat. A nyolc kisebb, szögletes formájú csontot végül egy-egy jellemző jegye alapján nevezték el: „a sajkacsont (*os scaphoideum*) [...] csónakhoz hasonló; a holdas csont (*os lunatum*) [...] félholdra emlékeztető alakú, [...] az *os triquetrum* csonka piramis alakú, végül nevének megfelelő alakú az *os pisiforme* (borsócsont)” (26a). Az egyes anatómusok által adott nevek egy ideig párhuzamosan éltek egymás mellett. Az *os capitatum*-ról, a fejes csontról így írt Lyser: „*os maximum et crassissimum, in postica parte capitulum obtinens*”, a legnagyobb és legvastagabb csont, hátulsó részén egy fejecskéje van” (24a). A csontnak *os magnum, le grand* *os* 'nagy csont' neve is volt, végül Henle német anatómus *Kopfbein* elnevezésének latin *os capitatum* változata szilárdult meg. A háromszögcsontnak *os triquetrum* mellett volt *os triangulare, os cuneiforme, os pyramidale* elnevezése is (24a). A magyar névváltozatok is őrzik az egykor egymással versengő neveket: *háromszögcsont, háromszögű csont, ék alakú csont*. Az *os trapezium* 'trapéz kéz(tő)csont' és az *os trapezoideum* 'kis trapéz kéz(tő)csont' korábbi *os multangulum majus* és *os multangulum minus* neveit képezik le a magyar *nagy sokszögű csont* és a *kis sokszögű csont* névváltozatok.

NAPJAINK ANATÓMIAI NEVEI A XIX. századra a rengeteg, párhuzamosan élő névváltozat okozta zűrzavarnak az első tudományos nevezéktan kiadása vetett véget (10). 1895-ben a bázeli *Nomina anatomica* (BNA) megjelenése gyökeres fordulatot hozott: a használatban levő anatómiai neveket rendszerezte és egységesítette, a párhuzamos névalakok kiküszöbölésével az anatómiai neveket mintegy 30 000-ről 5000 elnevezésre csökkentette. Következetlenségei azonban születése pillanatától kezdve a módosítások igényét hozták magukkal. Az anatómiai nevezéktant az azóta eltelt több mint száz év alatt az nemzetközi bizottságok sora módosította, tökéletesítette és megújította. A legutóbbi, 1998-as felülvizsgálat eredménye, a Federative Committee on Anatomical Terminology (FCAT) által összeállított nemzetközi anatómiai nevezéktár, a Terminologia anatomica című latin–angol szójegyzék szabványosított rendszer, amelyben az anatómiai nevek a fogalmi rendszerbe rendezve, egyedi kódszámmal jelölve szerepelnek (10).

Az utóbbi évtizedek tudományos világában az angol lett az új közvetítőnyelv, ugyanazt a szerepet tölti be, mint az ókorban

a görög, a középkorban a latin, az újkorban a francia, majd a közép-európai térségben a német (30). A világ nagy kutatóközpontjaiban nemzetközi kutatócsoportok dolgoznak együtt, amelyeknek közös munkanyelve az angol (8). A kutatók szinte kizárólag angol nyelven teszik közzé eredményeiket, mivel csak így érhetnek el nemzetközi elismertséget (25). Az angol nyelvű cikkek mindenkihez eljutnak, az eredmények is gyorsabban átválthatók a gyakorlatba.

A nemzetközi anatómiai nevezéktár megszületésével az anatómiai nevek alkotásának folyamata nem zárult le. Az új anatómiai neveket azonban már nem latinul alkotják meg, hanem angolul. 2013 augusztusában a belgiumi Leuven klinika sebészei bejelentették, hogy a térdízületben egy új „testrészt” találtak. Ez a napjainkban ritkaságnak számító felfedezés lehetővé tette, hogy figyelemmel kísérjük egy új anatómiai név születését. A *Journal of Anatomy* hasábjain közzétett tanulmányban az új ínszalag először angolul kapott nevet: „hereafter termed anterolateral ligament (ALL)” (4). Ez az elnevezés szemléletében jól illeszkedik a többi ínszalag nevéhez. A Terminologia anatomica újabb kiadásában az új anatómiai képlet latin neve bizonyára *ligamentum anterolaterale* lesz majd. 2013 novemberében azonban erre a latin szókapcsolatra mindössze 3 adatot találtam a világhálón. Addigra már több tudományos ismeretterjesztő írásban magyar nyelven is hírt adtak a felfedezésről. Az új testrész magyar neve *anterolaterális ínszalag* vagy *anterolaterális szalag* lett, sokszor az ALL betűszó is szerepelt a cikkekben. Ebből mindenképpen az következik, hogy az új magyar anatómiai név az angol elnevezést másolja, sőt, a majdan az anatómiai nevezéktanba is bekerülő latin név is az angol elnevezés fordítása lesz.

A modern műtéti eljárások az anatómiai képletek részleteiből megnevezését igénylik. Ezenkívül az is megfigyelhető, hogy a klinikai ágakban használt anatómiai nevek névadó szemlélete sokszor eltér a leíró anatómiai nevektől. A koszorúerek kisebb, másodlagos és harmadlagos ágakra oszlanak. Az anatómiai nevezéktár mintegy 25, a koszorúerekre vonatkozó anatómiai nevet tartalmaz. A Kardiológiai Szakmai Kollégium a BARI (Bypass Angioplasty Revascularisation Investigation) által kidolgozott nevezéktár elfogadását javasolja (15). A szívsebészeti eljárásoknál ugyanis részletesebb „térkép” használnak, ahol az egyes érszakaszok kisebb szelvényekre vannak osztva, így könnyen bejelölhető az ér helyreállító műtét vagy a sztent beültetésének helye (29). A klinikai anatómiai kifejezések azonban nem feltétlenül jelölnek újabb érszakaszokat, sokszor az anatómiai atlaszokban is megtalálható részleteket nevezik meg, azonban néha attól eltérő névvel. A klinikai orvosi ágak nyelvhasználatát sajátos kettősség jellemzi: egyrészt nagyon gyorsan átveszik az újításokat, másrészt viszont ragaszkodnak a már használatban levő régi anatómiai nevekhez. A koszorúerek angol rövidítéseit, mint például LAD (*left anterior descending*), közvetlenül átveszi, vagy az angol elnevezések lefordításával hozza létre a magyar neveket, mint (*bal*) *főtörzs* a (*left*) *main* (*coronary*

artery) angol névből. A bal elülső leszálló koszorúérág *left anterior descending* neve a BNA *ramus anterior descendens* 'elülső leszálló ág' nevét őrizte meg, nem tért át a leíró anatómia újabb, *Terminologia anatomica*-ban is szereplő *ramus interventricularis anterior* 'elülső kamraközi ág' elnevezésére, mely az érintett koszorúérszakasz elhelyezkedésére utal. A *Terminologia anatomica* angol anatómiai neveit megvizsgálva azt látjuk, hogy a latin nevek másolatai. A szóban forgó érszakasz angol neve *anterior interventricular branch*, tehát a latin név pontos fordítása. A klinikai gyakorlatban mégsem ez a jól kidolgozott leíró anatómiai nevezéktan a kizárólagos, gyakran találkozunk párhuzamos névhasználattal, az angol elnevezések betűszókká rövidült formáival, amelyekben korábbi nevezéktárak anatómiai neveit fedezhetjük fel. Azt tapasztalhatjuk tehát, hogy az anatómia és a klinikum nyelvhasználat elszakadt egymástól.

Manapság a hasonlóságon alapuló névátvitel előképei is az angolban keletkeznek. A jelenséget a csípőízületi vápa, az *acetabulum* és részeinek elnevezéseinek keresztül vizsgáljuk meg. Az *ízület* vagy *ízületi vápa* ['bemélyedés (a talajban), árok, völgy'] az ízület félhold alakban sima porccal borított, félgömbszerű mélyedése motiválta, amelybe a combcsont gömb alakú feje illeszkedik, egy „kifelé tekintő félgömb alakú gödört, a csípőízület ízületét alkotó acetabulumot foglalja magában” (26c). A lat. *acetabulum* jelentése 'ecetes tálka, csészé'. Maga az *acetabulum* a görög *κοτύλη* 'kis edény, csészé; gödör' nevet másolja, ahogy a XIX. században még használt *cavitas cotyloidea* névben örökölt meg. A *κοτύλη* anatómiai névként már Homérosz, Hippokratész és Galénosz műveiben is előfordult (18). A csészé fogalomkörébe tartozik a régies *fundus acetabuli* 'edény feneké', melynek a mai nevezéktan szerint *fossa acetabuli* 'árok, gödör' a neve, valamint a *labrum acetabuli* (*Terminologia anatomica*) 'ajak, perem': „Az acetabulum szélét 5–6 mm magas rostporcos ajak (*labrum acetabulare*) veszi körül” (26b). A *Terminologia anatomica* a *labrum* helyett a *limbus / margo acetabuli* neveket használja a csontrendszer nevei között, magyar neve *vápaperem* vagy *vápaszél*. Az említetteken kívül a *Terminologia anatomica* csak a *facies lunata* ('hold alakú felszín') és az *incisura acetabuli* ('bevágás') neveket tartalmazza.

Az ortopédiai sebészetben használt új elnevezések az angolban keletkeznek, és többségüknek nincs is latin megfelelőjük. Az *ízület* részei – az anatómiai leírástól eltérően – az álló embert képezik le, és egy épület elemeiként jelennek meg: *acetabular roof* 'tető' vagy *acetabular dome* 'boltozat', *anterior / posterior column* 'pillér', *anterior / posterior wall* 'fal'. Latin neve közülük csak egynek van, az *acetabular roof* megfelelőjeként *tectum acetabuli*. Ezt másolja a magyar szaknyelv *vápatető* elnevezése: „A cranialis irányú migráció során a femurfej necrosis mellett a vápatető collapsusa is megfigyelhető” (16). A *tectum* mellett az angolban a *roof* és a 'boltozat' jelentésű *dome* is használatos. A magyar *dóm* jelentésköre feltehetően ennek a 'kupolaboltozat' jelentésű építészeti szakkifejezésnek a hatására bővült az ortopédiai

szaknyelvben: „Azoknál a töréseknél, ahol a »dóm«, a vápatető intakt vagy elmozdulás nélküli, és a medencegyűrű nem deformált, konzervatív terápia végezhető” (13). További, angol mintát másoló elnevezések a *vápapfal* (*wall*), *pillér* (*column*), *vápaszög*, *vápasarok* (*angle*), valamint az eddig vizsgált fogalomcsoportokba nem illeszkedő (*Köhler-féle könnycsepp* (*teardrop*)). Az orvosok az angol nevek helyett feltehetően azért használják a magyar megfelelőket, mert az épülethez való hasonlítás szemléletes, könnyen leképezhető, és a magyar alakok ugyanolyan rövidek, mint az angol elnevezések.

IRODALOM

- Adams James Noel *Anatomical terms transferred from animals to humans in Latin* Indogermanische Forschungen 1982; 87: 90–109.
- André Jacques *Le vocabulaire latin de l'anatomie*. Paris, Les Belles Lettres, 1991:203(a), 91(b).
- Apatzai Tere Janos *Magyar Encyclopaedia Ultrajecti*. Ex Officina Joannis à Waesberge, 1653.
- Claes, S. et al. *Anatomy of the anterolateral ligament of the knee*. Abstract Journal of Anatomy 2013; 223. 4: 321–328. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/joa.12087/abstract> (letöltés: 2013. november 29.)
- CNRTL = Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales <http://www.cnrtl.fr/etymologie/>
- Colombo Realdo, Schenk Johann Andreas *Anatomia, Das ist: Sinnreiche, Künstliche, Begründete Aufschneidung, Theilung, vnd Zerlegung eines vollkom[m]enen Menschlichen Leibs vnd Körpers...* Franckfort am Mayn, M. Becker. 1609.
- CzF. = Czuczor Gergely, Fogarasi János. *A magyar nyelv szótára I–VI* [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest. 1862–1874.
- Demeter Éva *Az orvosi szaknyelv* In: Dobos Csilla (szerk.) *Szaknyelvi kommunikáció* Miskolc, Miskolci Egyetem, Budapest, Tinta Könyvkiadó 2010:219–42.
- Donáth Tibor *Anatómiai nevek. Anatómiai, szövet- és fejlődéstani terminológia* Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt. 2005.
- Donáth Tibor *Az anatómiai nyelv mint az orvostudomány alapja* In: Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve* Budapest, Medicina Könyvkiadó 2009:287–295.
- Garrison Daniel H. *Metaphor and Analogy in Vesalian Anatomy* in *Andreae Vesalii De Humani Corporis Fabrica* 2003. <http://vesalius.northwestern.edu/essays/metaphoranalogy.html> (letöltve: 2015. május 23.)
- Hadrovics László *Magyar történeti jelentéstan* Budapest, Akadémiai Kiadó 1992:127(a), 130–2(b).
- http://www.jegyzet.hu/uploaded/1497/50_eves_obsi_2.pdf (letöltve: 2012. december 15.)
- Hyrtyl Joseph *Onomatologia anatomica. Geschichte und Kritik der anatomischen Sprache der Gegenwart* Wien, Wilhelm Braumüller 1880:60(a), 69(d), 91(c) 220(d). 260(e), 390(f).
- Kardiológiai Szakmai Kollégium *Az Egészségügyi Minisztérium szakmai protokollja. Perkután coronariaintervenciók (PCI) 2008* <http://www.drdiag.hu/iranyelvek.php?id=1764&tipus=2> (letöltve: 2013. január 28.)
- Lakatos Tamás és munkatársai *A csípőízület érintettsége rheumatoid arthritisben. Patológiai jellegzetességek és az ortopéd sebészeti kezelési lehetőségei* Lege Artis Medicinae 2001;11/1:38–44.

17. Lanstyák István *Fordítás és kontaktológia* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2003;5/3:49–70. http://epa.oszk.hu/00000/00033/00014/pdf/szemle_2003_3_lanstyak.pdf (letöltve: 2012. március 28.)
18. LSJ = Liddell Henry George, Scott Robert A *Greek-English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie Oxford, Clarendon Press 1940.
19. Magyar László András (szerk.) *Medicina renata. Reneszánsz orvos-történeti szöveggyűjtemény* Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár 2009b http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/2.9.1/andreas-vesalius-csontokrol_es_a-szizrol.pdf (letöltve: 2015. május 23.)
20. Magyar László András *Az európai orvosi nyelv története* In: Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve* Budapest, Medicina Könyvkiadó 2009a:73–85.
21. OLD = Glare P. G. W. (ed.) *Oxford Latin Dictionary* Oxford, Clarendon Press 1968.
22. Ortutay Gyula (főszerk.) *Magyar néprajzi lexikon* Budapest, Akadémiai Kiadó 1977–1982. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/index.htm> (letöltve: 2013. október 10.)
23. Šimon, František – Marečková-Štolcová, Elena *Anatomical adjectives with the components -ideus and -formis* Graeco-Latina Brunensia 2012;17/2:205–13.
24. Skinner H. A. *The Origin of Medical Terms*. Baltimore, The Williams and Wilkins Company 1949:78(a), 96(b), 98(c), 145(d).
25. Slammadinger József 2003. Az angol nyelv hatása a magyar nyelvre, szaknyelvekre. *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 44–45.
26. Szentágothai János, Réthelyi Miklós *Funkcionális anatómia. Az ember anatómiája, fejlődéstana, szövettana és tájékozódási anatómiája* I–III. Budapest, Medicina 1989:344(a); 2002:452(b); 2006:238(c), 266(d).
26. ТА = Колесников, Л. Л. (ред.) *Международная анатомическая терминология* Москва, Медицина 2003.
27. TESz. = Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967–1976.
28. *The BARI Protokol. Protocol for the Bypass Angioplasty Revascularisation Investigation*. In: *Circulation* 1991. 84. 6. Supplement V:1–27. <https://biolinc.nhlbi.nih.gov/static/studies/bari/Protocol.pdf> (letöltve: 2013. január 27.)
29. Wulff, Henrik R. *The language of medicine* *Journal of the Royal Society of Medicine* 2004;97:187–8.
30. Кунгушева, И.А. *Разрыв мотивационных отношений между словами как результат семантических модификаций* Фольклорно-диалектологический альманах СЛОВО: материалы научных экспедиций 2013; 3. http://www.amursu.ru/attachments/article/9493/%D0%B03_%D0%9A%D1%83%D0%BD%D0%B3%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B04.pdf (letöltve: 2015. május 23.)
31. Преображенский, А. *Этимологический словарь русского языка* I–II. Москва, Типография Г. Лисснера и Д. Совко, III. Москва–Ленинград. Издательство Академии Наук СССР, 1910–1914.
32. Романов, Н. А. *Русская анатомическая терминология XVIII века. Книга 1. Остеология* Смоленск, САУ 1997.
33. Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева* Москва, Прогресс 1986–1987.
34. Черных, П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва, Издательство Русский язык 1999.
35. Шанский, Н.М. (ред.) *Этимологический словарь русского языка*. I/1–. Москва, Издательство Московского Университета 1963–.

Fától fáig... a Pantheonba

Kányádi Sándor halálára

Elment a Nagy Öreg,
dolga végezten.
Megtette mit kellett,
bőven, tetézetten.

Ő megértett, és mi is
megértettük:
nem fogjuk kitépni,
önnön anyanyelvünk!

Várják már odafent,
glóriája készen;
szegény magyaroknak,
nagy hiánya léssen....

Török Samu

Kovácsna, 2018. jún. 20.

Bősze Péter

A magyar orvosi nyelv szükségtelen idegen szavainak kérdésköréhez

„Önfia vágta sebtét.”

Kisfaludy Károly: Mohács

BEVEZETÉS

A magyar szókészlet eredet szerint három csoportra osztható: az alapnyelvi eredetű szavakra, a belső szóalkotásból eredőkre és a más nyelvekből átvettek (jövevényszavak) (28a).

Megjegyzés. Szókészletünknek vannak olyan szavai, amelyek eredetét eddig nem sikerült kideríteni (ismeretlen eredetű szavak). Ennek számos oka lehet, amelyekre nem térhetek ki. Természetesen ezek a szavak is a szókészletünk három csoportjának valamelyikébe tartoznak, csak nem tudjuk, hogy melyikbe. Ilyen szó például a *sze-kér*: lehet ősi, ugor kori szó, vagy honfoglalás előtti iráni jövevényszó (8).

ALAPNYELVI SZAVAK

A legrégebbi szavaink öröklött, ősi szókészletünk részei. „...Többsége az egykori emberek és közösségeik számára legfontosabb tárgyfogalmakat, cselekvéseket és tulajdonságokat jelölte” (*ló, nyíl, fej*) (28a). Az alapnyelvi szavaink kisebb része csupán „tőalakban maradt fenn” – ezek származékaikban élnek tovább. Alapnyelvinek tehát csak a tőalak tekinthető, például: *fa*; a mai szóalak (*farag, fazék*) már belső keletkezésű (28a).

BELSŐ SZÓALKOTÁS

Ez „a szókészlet gyarapodásának fő forrása” (28a). Szóteremtéssel és szóalkotással létrejött szavak tartoznak a belső keletkezésű szavak közé. Az előbbiek érzelmi hangkitörésekre és „a tartalom hanggal való kifejezésének szándékára vezethetők vissza” (*baba, jaj, zúg*). Az utóbbiak származékszavak (tő + képző, szóösszetétel stb.): tárgyak, események, fogalmak megnevezésére alkotott szószármazékok. Ide tartozik a tudatos szóalkotás, amely a szaknyelvek jellemzője. A tudomány nyelvekben – így az orvosi nyelvben is – tetemes a „kifejezési szükséglet kielégítésére” a tudatosan létrehozott új szó (*műtő, nővér*). A tudatos szóalkotás tömegesen a nyelvújítással jelentkezett, és napjainkban is eleven.

JÖVEVÉNYSZAVAK

A más nyelvből származó szavaink a jövevényszavak: olyan idegen eredetű szók, amelyek beépültek nyelvünkbe, változatlanul vagy több-kevesebb hangmódosulással „magyar” szóvá váltak. Legtöbbjüket annyira megszoktuk, hogy idegen eredetük már elfelejtődött (*templom*), másokon még érződik némi idegenség (*kód*), de mégis otthonosak; és vannak olyan jövevényszavaink is, amelyekről érezzük, hogy idegenek, ennek ellenére elfogadtuk magyar szónak (*neutron*) – minden bizonnyal, mert szükségesek: hiányzik a magyar megfelelőjük, vagy jelentéstöbbletet hordoznak. A jövevényszókat nem tartjuk idegennek, legfeljebb szótörténeti szempontból kezeljük annak. Ezek magyar szókincsünk tetemes részét képezik, nyelvünk szerves részei.

Kontra Miklós „direkt kölcsönzésnek” nevezi azt, „amit a hazai nyelvészek általában jövevényszavak, illetve idegen szavak átvételén értenek” (18). A direkt kölcsönzés eredménye a kölcsönzó, amely a legtöbb esetben az átadó nyelvi jelentésével együtt kerül az átvevő nyelvbe, például új idegen tárgy vagy fogalom megnevezéseként (18). Ilyenek az orvosi nyelvben a *stress* vagy a molekulák neveinek sokasága (*interferon, interleukin* stb.).–

Kerülhetnek nyelvünkbe olyan kölcsönzések is, amelyek ismert tárgyat, fogalmat jelölnek (*neurológia* [idegyógyászat]). Ezeket Bárczi Géza „főlöszleges idegenszerűségnek” nevezi, amelyeknek „nem jár ki a védelem” (2).

Vándorszavak

Előfordult, hogy valamely szó nem az eredeti nyelvből került a nyelvünkbe, hanem egy vagy több nyelv közvetítésével. Ezeket nevezik **vándorszavak**nak, mivel terjedésük az egyik nyelvből a másikba követi azt a tárgyat, fogalmat, amelyet jelöl, azzal vándorol (28a). A vándorszavak szóbeli továbbadással jutnak nyelvekből nyelvekbe.

Nemzetközi szavak

Azokat a szavakat, amelyeket több nyelv is átvett, a nyelvészet nemzetközi szavaknak nevezi. Ilyenek például a sportnyelv angol szavai (*körner, taccs*); ezek számos európai nyelvben elterjedtek, kisebb-nagyobb módosításokkal, avagy változatlan formában.

Megjegyzés: magam **nemzetközi orvosi szónak** az olyan szakkifejezést nevezem, amelyet több nemzetből összeállított, tehát nemzetközi bizottság alkotott. Ezek angol szavak, a jelentésük nemzetközileg meghatározott.

Más nyelvekből szavak folyton-folyvást érkeztek, érkeznek a nyelvünkbe. Legtöbbjük valószínűleg nem talált helyet magának, elfelejtődött.

A jövevénné válás általában hosszú folyamat, de hogy mennyire, nem tudjuk. Sok minden befolyásolja (az érintkező népek viszonya, a kétnyelvűség, egyéb nyelvhasználati szokások stb.); ezekről Kontra Miklós értekezik részletesen (18). Minden bizonnyal történelmi koronként is lehetnek eltérések; amíg hiányos a nyelv, és az idegen eredetű szavak ürt töltenek be, gyorsan gyökeret ereszthetnek. Az új tárgyak, fogalmak elnevezéseit nyelvünk rendszerint azonnal átveszi, és ha nem hozzuk létre vagy nem alakul ki a magyar megfelelőjük, meg is maradnak, jövevénytárává válnak. Ha meggyökeresedtek, már nehéz harcolni ellenük.

Más kölcsönszavak már meglévő szavaink fogalomkörét bővítették. Azok pedig, amelyeknek már volt/van magyar megfelelőjük, sokkal nehezebb helyzetben voltak/vannak, és voltaképpen fölöslegessé váltak.

IDEGEN SZÓ

Idegen szónak az olyan más nyelvből származó szót nevezzem, amely már bejött nyelvünkbe (használjuk), érződik rajta az idegenszerűség, de még nem honosodott meg, nem vált jövevénytárává.

SZÜKSÉGTelen IDEGEN SZAVAK

Szükségtelennek azokat az idegen szavakat tartom, amelyeknek már van magyar megfelelőjük; azokkal tökéletesen helyettesíthetők. Nem szükséges, hogy a magyar változat az idegen szó mindegyik jelentését kifejezze; a különböző jelentésekre más-más szót is használhatunk (11) – ez csak színesíti a szöveget.

Egészséges nyelvi körülmények között – amikor a nyelvi közösség szabadon dönthet a nyelvhasználatról – a szükségtelen idegen szavak nem honosulnak meg a nyelvekben, és a nyelvhasználatban is alig-alig fordulnak elő. Am erőszakos ráhatás, oda nem figyelés (felelőtlenség) elősegítheti elterjedésüket a nyelvhasználatban.

Nemzetközi eszmearamlatok hatására a közösségek társadalmi és művelődési fejlődése általában felgyorsult, idegen szavak sokasága jut a nyelv szókincsébe, mint például a reformáció idején. „A nagy szellemi áramlatok és a nagy politikai változások egyúttal nagy nyelvteremtő korszakok is, és a szókincsben mindig igen jelentős nyomokat hagynak. Ezek a nyomok az idegen szavak szempontjából igen különböző fokozatokat képviselnek, a legszélsőségesebb, minden idegent kerülő purizmustól a legszélsőségesebb, minden idegent önfeláldozó befogadó liberalizmusig.” (11).

A tudomány gyors fejlődésével – mint napjainkban – az idegen szakszavak özöne lepi el nyelvünket, amelyeket ha nem magyarázunk, átveszi a nyelvhasználat – legtöbbjükét fölöslegesen, mert könnyen lehetne teljes értékű magyar szóval helyettesíteni (9).

NYELVÜNK IDEGEN SZÓKÉSZLETE

A magyar nyelvben nagyon sok az idegen szó. Tolcsvai Nagy Gábor: *Idegen szavak szótárában* ~55 000 idegen szó található, amelyek többsége a szaknyelvekhez tartozik,

de a köznyelvi idegen szókészlet is számottevő. A felsorolt idegen szavak tetemes részének van magyar megfelelője, tehát fölösleges. Azonban ha azonos is a jelentésük, közöttük legalább stilisztikai különbség mégis szokott lenni, lásd például: *teátrum* és *színház*.

AZ ÖSSZEÁLLÍTÁS CÉLJA ÉS FORMÁJA

Alapvető szándékom az volt, hogy kiderítsem, miért van, hogyan került a szükségtelen idegen szavak tömege a magyar orvosi nyelvbe. Lévé, hogy a tudomány nyelv – esetünkben az orvosi nyelv – az anyanyelv része, először arra voltam kíváncsi, hogy miként került nyelvünkbe, és maradt meg ilyen sok szükségtelen idegen szó. A kérdést a nyelvközösségünk történelmi sorsának alakulása szerint vizsgáltam; a nyelvközösség sorsa és nyelve ugyanis összefügg:

„Tudjuk... – írja Kiss Jenő (16) –, hogy a nyelv és a társadalom egymást föltételező, tehát szoros kapcsolatban van, s hogy a társadalmi változások így vagy úgy nyomot hagynak a nyelv életében. Az a nyelvközösség, amely műveltségváltáson megy keresztül (ahogy történt a magyarsággal is, például a kereszténység felvétele után), annak a nyelvben is következnek be változások. S minél intenzívebbek a nyelvközösséget érő új (gazdasági, politikai, művelődési) hatások, annál nagyobbak a nyelvi változások is. Ez azt jelenti, hogy a nyelvek változása nem eleve meghatározott és azonos ütemű módosulás, hanem a mindenkori nyelvközösség életétől megszabott, hol gyorsabban, hol lassabban, a nyelvet hol mélyebben, hol csupán felszínesen érintő változások láncolata.”

Nyelvtörténeti korszakolásunk ezen az elven alapszik: nyelvünk négy korszakának mindegyike meghatározó történelmi eseménnyel kezdődött. Az *ősmagyar kor* a magyar nyelv kezdetével (kb. Kr. e. 1500-tól), az *ómagyar kor* a honfoglalással, a *középmagyar kor* a mohácsi visszaléssel, az *újmagyar kor* korai szakasza a magyar felvilágosodással, kései szakasza pedig a trianoni békediktátummal kezdődik.

Nem történelmi tanulmányról van szó, hanem történelmi tükrőről, amely az idegen szavak beáramlását tükrözi a nyelvközösségünk történetének szakaszai szerint, kivetítve a magyar orvosi nyelvre. A tanulmányban kizárólag ezzel foglalkozom, nyelvünk jelen változásaival, és az idegen szavak használatával, nyelvi hatásaival, a purizmus kérdésével stb. nem.

AZ IDEGEN SZAVAK NYELVTÖRTÉNETÜNK TÜKRÉBEN

Más népek hatása, az idegen eredetű szavak bejövetele nyelvünkbe végigkíséri történelmünket.

ŐSMAGYAR KOR

Az idegen eredetű szavak a nyelvünk ősmagyar korában rendre beépültek nyelvünkbe, „magyar” szavá váltak, gyarapították nyelvünket; a nem megfelelők pedig – ha egyáltalán

voltak – elmaradtak. „Az ősmagyar kori jövevényszavak között messze a legnagyobb arányban a török elemek vannak jelen”, származóan abból, hogy a magyarság hosszú ideig Kelet-Európa déli részén tartózkodott, törökül beszélő népekkel érintkezett (28a).

ÓMAGYAR KOR

A honfoglaláskor főként szláv nyelvekkel és részben a némettel találkozott a magyarság, a latin hatás a kereszténység fölvétele után, a nyugati írásbeliséggel való kapcsolat révén kezdődött. Ez jellemezte a korabeli Európa írásosságának egészét (12). A XI–XIII. században a keresztény Európában mindenütt latinul írtak, ugyanazt tanulták, és ugyanúgy gondolkodtak. A szerzetesrendek terjedése, a kolostorok, templomok sokasága az egyházi latin egyeduralmát hozta, kiváltképpen a vallás, a művészet és a tudományok területén. A magyar nyelv a nép ajkán bővült és gyarapodott, a korai magyar egyházi nyelvet pedig a szerzetesek formálták: csak magyarul szólhattak a néphez. Nyelvi kettősség volt, mint Európa más részein: latin írásbeliség és nemzeti (magyar) nyelvű szóbeliség. Ekkori jövevényszavaink leginkább szláv és latin eredetűek, az utóbbiak a keresztény vallási kifejezésekkel keletkeztek, és többnyire tükörszók: az átvevő „a szó tartalmát a saját nyelvi elemeivel tükrözteti vissza” (28b). Átvettünk továbbá német, román, francia és török szavakat is; a törökül beszélő népekkel ugyanis nem szűnt meg a kapcsolat: az Etelközből kiszorult besenyők egy részét a X–XI. században Magyarország fogadta be, később pedig a kunok települtek közénk (28b).

A német befolyás már Istvánnál elkezdődött, de jelentősen az Árpád-ház kihalásáig nem bontakozott ki, sőt, inkább viszszaszorult. Szent László és Könyves Kálmán (XI–XII. század) megteremtette a „történelmi” Magyarországot. Az élet virágzott, minden gazdagodott, és „hazánk időazonosságban élt a római liturgiájú Európával” – írta Nemeskürty István (25a).

A legkorábbi leírt magyar szavak személy- és helynevek (szórványemlékek), ezek latin nyelvű oklevelek, alapítólevelek, adománylevelek szövegeiben fordultak elő. Az első megmaradt magyar szövegemlék a *Halotti Beszéd*, a 12. század utolsó negyedében íródott. Ma is érthető, gondosan szerkesztett szöveg, és a fogalmazása, mondat szerkesztése is hasonló a maihoz. Nyelvünk tehát már 900 évvel ezelőtt fejlett állapotban volt. Erre utal még a három másik korabeli írásemlékünk (*Königsbergi Töredék és Szalagjai*, *Ómagyar Mária Siralom*, *Gyulafehérvári Sorok*) is (19). Olyan idegen szavak, amelyeket ma annak érzünk, nem igen található bennük, noha fordítások latinból. A fordítók célja az volt, hogy a latinul nem tudó olvasók megértsék a szöveget.

Az Anjou-ház beköltözésével a Magyar Királyságban megnőtt az idegen kulturális hatás a XIV. század kezdetétől. Legkorábbi jelei már királyaink neveiben is fellelhetők: „francia mintájúak (*Károly*, *Lajos*); német csengésűek (*Zsigmond*,

Albert), szlávva formálódtak (*Ulászló*)...” (25b). Nagy Lajos korában Magyarország európai hatalom volt; de szétesett a király halálával. Az udvarban a francia szellem élt. Zsigmond alatt újra virágzott az ország, de nem neki köszönhetően; az azonban az ő bűne, hogy „Magyarország eltéphetetlen szá-lakkal” összeszövődött „a német nyelvterülettel, lényegében a Német-római Birodalommal, ezzel párhuzamosan pedig elhalványult a független magyar állam Árpád-kori eszmé-nye...” (25c). Zsigmond nemzetközivé torzította a magyar királyságot (6). Szilágyi András – Mátyás nagybátyja – azt írta, hogy „idegenből koldulták” a királyokat (6).

A független magyar államot Mátyás állította helyre, megvédte határait, kiterjesztette hatalmát, megteremtette a középkori Magyarországot. A Habsburgokkal már uralkodása kezdetén szembekerült: Garai és Újlaki pártja, mintegy húsz főúr, ugyanis nyíltan ellene fordult „és az országnak a török mellett legveszedelmesebb ellenségét a Habsburg Frigyes császárt hívta meg a magyar trónra” – írta Dümmerth Dezső (6). Ez „a magyar nyelvet beszélő nemzet nyílt védelmezésére ösztönözte Mátyást [...] az ellen a Habsburg Frigyes ellen, aki a »magyar nyelv« ellensége” (6).

Mátyás a császárral egyenrangúnak vallotta magát, és Magyarország a Római Birodalomnak sincs alávetve – írta a pápának. Az ország felvirágzott, beleértve a kultúrát, tudományokat is. Könyvtára a kor teljes műveltségét átfogta: a corvinák latin nyelvűek voltak, tükrözve a kor európai szellemiségét közvetítő latin műveltséget. A nép ajkán a magyar nyelv használata virágzott. „A magyarok ugyanis, akár nemesek, akár parasztok, egyazon módon, ugyanazokat a szavakat használva beszélnek, nincs különbség a beszédükben” – írta Galeotto Marzio, Mátyás egyik történetírója (25c). A kettő: a magyar és az európai eszmeiség egymást kiegészítve fejlődött, nem keveredve. Beszédes példája ez annak, hogy a kettő nemcsak jól megfér egymással, hanem termékenyítőleg is hat egymásra.

KÖZÉPMAGYAR KOR

A XVI. század sorsfordító volt. Meghalt Mátyás és vele a független magyar királyság. A városfejlődés, az emberszellemű művészet és a hűbéri államiság vedlése azonban – mátyási hagyatékként – még folytatódott egy darabig (6). Fenyegetett a török, Mohácsnál csatát veszítettünk, mégsem ez volt a sorsfordító – a török még évtizedekig nem volt az országban. Kéttucatnyi megvesztegetett nyugat-magyarországi főúr kikiáltotta Habsburg Ferdinándot Magyarország királyának; ellenkirálynak az utolsó nemzeti királyunk, I. János mellett.

Ferdinándnak „többszörösen ígéretet kellett tennie a nyelv, és ami ezzel együtt jár... a nemzeti szabadság megővésére” (DD262), de ő ezeket nemcsak, hogy nem tartotta meg, hanem arra törekedett, hogy „emléküket maga a nemzet is felejtse el” (). Nem vett tudomást „a nemzet királyválasztó szabadságáról...”, azonnal koronázása után elhagyta az országot, s nem tért vissza” ()

Az első Habsburg királlyá válásával 400 évre megpecsételődött a függetlenségünk – „önfia vágta sebé”! A megszállásból a török is kivette részét – ez is a Habsburg-uralkodóház bűne volt –, és az ország három részre szakadt. Ferdinánd az általa uralt országrészt – az Adriától a Felvidékig – gyepűnek tekintette, senki földjének, mely elvérzik a birodalom igazi határainak védelmében (25d). Nem törődött a magyar területekkel, zsoldos katonái jártak oda fosztogatni. Sőt – miként Bethlen Gábor hadjárata idején keletkezett, titkos bécsi tanácskozás leírásából kiderült – a magyarság kiirtását, idegenek betelepítését tervezte (7).

Az Erdélyi Fejedelemség vazallus állam volt, adót fizetett a töröknek, és nem is volt teljesen magyar: ide tartoztak a szász (német) székek és a románok is.

A török a közigazgatást uralta, adók sokaságával sanyargatott, fosztogatott, gyilkolt, rabolt, pusztított, de nem erőltette ránk sem az iszlámot, sem a nyelvét – lehetett a magyar nyelvet a közigazgatásban is használni, már amennyire volt közigazgatás.

Európát ekkor megrázta a reformáció. Luther tanai megmenették a keresztény szellemiséget: szembeálltak az akkori római katolikus egyházban tomboló bűnökkel (inkvizíció). A reformáció eszméi feltartóztathatatlanul terjedtek Európa jelentős részén; Közép-Kelet-Európában elsősorban Magyarországon; részben egyszerűsége, közérthetősége miatt, másrészt mert a birtokos nemesség felkarolta, remélve a katolikus egyházi birtokok megszerzését. Hihetetlen, hogy a három részre szakad ország egységesen és csodálatos fogékonysággal fogadta be az új tanokat, mintegy „a szent istváni keresztény eszme megújított folytatását” (25e).

A reformáció magával hozta a magyar népi műveltség fellendülését, annak ellenére vagy talán éppen azért, hogy a megfogyatkozott magyarság helyére más, elsősorban német, illetőleg szlovák, Erdélyben pedig román nemzetiségűeket telepítettek hazánkba. Iskolák sokasága nyílt, nyomdák létesültek országszerte, fellendült a magyar nyelvű irodalom, könyvnyomtatás. Nemeskürty (25e) így írt erről: „Soha olyan plebejusi indíttatású magyar költészet és irodalom nem volt, mint a magyar reformáció és reneszánsz török–német–tatár zaklatta évszázadában.” A magyar nyelvű kultúra meghatározó volt. Ékes példája ennek Heltai Gáspár, aki idős korában cserélte fel német anyanyelvét a magyarra, tette gondolkodását magyarrá, hogy irigylésre méltó magyarsággal fejezhesse ki magát – olyan magyar nyelvű környezetben élt, amelyben ennek szükségét érezte.

Megjegyzés: A Nádasdyak birtokán, a Sárvár melletti Újszigeten, felépült az első nyomda 1537-ben; munkájában Sylvester János is közreműködött: itt adta ki *Grammatica Hungarolatina* című könyvét. A könyv az első rendszeres magyar nyelvtan, kísérlet a magyar nyelv szabályszerűségeinek szakszerű (tudományos) feldolgozására. Nyelvünk írásos szaknyelvi kezdetét a könyv előszavának aláírási időpontjához (1536. november 18.) kötik (27). Hamarosan

megjelent Sylvester János Újtestamentum fordítása, az első hazai nyomtatású magyar nyelvű könyv. Sylvester János műveinek megjelenésével elkezdődött az írásos magyar nyelv használata; ezért nevezik anyanyelv-felfedezőnek (26).

Sylvester így írt: „A mi kincsünk – hazai nyelvünk – mind a mai napig véka alá volt rejtve, most azonban, mihelyt rátaláltunk, felfedeztük és a napvilág fényességére hozzuk; ha vele élni nem vonakodunk, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szűkölködőből a remélnél is jobban felfergődünk. Meg nem foghatom ugyanis, hogy lehet az, hogy számba se veszik a sajátunkat, ha mindjárt kincsek is azok, míg más nemzetekét tetszéssel és kedvezéssel fogadják, ha az jelentéktelen is. Ez bizony valóban méltánytalan volt; ha azt mereven nem hárítjuk el, nemcsak a magunk nyelvét hanyagoljuk el és tanulunk idegent, hanem azokat is, amelyen minden jó írások napvilágot láttak. ...” (10).

Természetesen nem a mai értelemben vett tudományos művek születtek: „szépirodalom, tudomány, tudománynpszerűsítés egybeesősödik bennük” (13). Mégis egy-egy tudományág magyar nyelvű megfogalmazásának kezdeti kísérletei.

1590-ben Vizsolyban megjelent az első teljes magyar Biblia Károli Gáspár „csodálatos fordításában. [...] A Károli-Biblia veretes és képekben gazdag magyar nyelve mindenképpen befolyásolta az egész nép szóhasználatát, de még nyelvtani szerkesztését, mondatfűzését is” (26). Elkezdődött a magyar nyelv „tudatosan szabályozott, standard változatának kialakulása, amely „a XIX. század második felétől érvényesül teljes mértékben” (28e).

„Vagyis tehát a magyar nyelv, kihámozva a középkor latin nyelvű tudományosságának gubójából, az ezerötszáz éves tökéletessé fejlődött, és egy megszűnt állam helyett átvette a nemzetfenntartó szerepet.” (25e).

Megszületett a magyar nyelvű írás, a szájhagyományokkal őrzött történeteket papírra vetették, kialakult a történelmi azonosságtudat, a bibliafordítások sokasága (Sylvester János, Heltai Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Károli Gáspár) pedig a magyar elvont fogalmi gondolkodást fejlesztette. Lezárult a középkori (vallásos latin) irodalom, felváltotta a nemzeti. A magyar szókincs messze meghaladta Mátyás korának hagyatékát. „A XVI. században tehát anyanyelv – irodalom – vallás (reformáció) – hazaszeretet – történelmi azonosságtudat egymást kölcsönösen feltételező fogalmakká ötvöződnek a magyar társadalom gondolkodás- és érzélemlétfelében.” (16e). Nem volt viszont egyetemünk, diákjaink külföldön szereztek diplomát latin, német vagy más nyelven. A magyar tudomány nyelv nem formálódott – szerepét a népnyelv vette át, talán ezért is oly gazdag a szókincsünk.

A XVII. század elején folytatódott a magyar nyelv szárnyalása. Bocskai István rendet teremtett a hajdúival; a rendek pedig Magyarország fejedelmévé választották. Tárgyalta Rudolfal a török kiűzéséről, de rá kellett döbbsennie, hogy a Habsburg-házi magyar király elárulta a magyar népet. Az Erdélyi Fejedelemségben virágzott az élet, a kultúra, irodalom, művészet; diákok sokasága ment külföldi egyetemekre. Bocskai korai halálával megtorpant, de nem szakadt meg a fejlődés: Bethlen Gábor – aki bizalmi viszonyban volt a törökkel

– vezette tovább a hajót. A Habsburg-uralkodó oldalán Pázmány Péter – a jezsuita szerzetesből lett esztergomi bíboros érsek – szorgoskodott az országért. Rendkívüli hatalmát a haza javára kamatoztatta, még egyetemet is alapított jogi és teológiai karral Nagyszombatban, 1635-ben. Mindemellett Pázmány egyik legnagyobb prózáirónk is volt. Az „érsekprímás-kancellár”, miként a fejedelmek is, gondosan törődött a magyar nyelvvel; a szókincs hihetetlenül gyarapodott. Zrínyi Miklós személyében „megszületett az első, magyar nyelven író államelméleti és hadtudományi szerzőnk”; a magyar nyelvű fogalmi gondolkodás tudatosan formálódott (25g). Megkezdődött a tudatos szóalkotás: Szenczi Molnár Albert a tudományok nyelvét magyarította a szótárában (15). A magyar nyelv ereje még a török pasákat is magyarul levelezésre kényszerítette, „miközben az országban keresztül-kasul kószáló német, svéd, francia, olasz, spanyol, cseh, flamand zsoldosok zaklatták a rémült, kiszolgáltatott parasztokat”, a világ pedig eszement háborúkat vívott, gyarmatosított; a harmincéves háború Közép-Európát sem hagyta érintetlenül (25f). A Habsburg királyok még csak magyar földre sem léptek, de kegyetlenül vérbefojtottak minden önállósulási törekvést, törökkiűzési igyekezetet – gátolták az ország felszabadulását! Meggyilkolták Zrínyi Pétert, Nádasdy Ferencet, Frangepán Ferencet (Wesselényi-féle összeesküvés) és nagyon sok más.

A XVIII. század elejére az ország kivérzett, lakossága töredéke volt a korábbinak, hatalmas területek üresen álltak, németek, szerbek, szlovákok, zsidó kereskedők és románok tömege telepedett le. A magyarságot – mai kifejezéssel – majdnem „leírták”. Ismert Herder írása: „A mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán a nyelvét sem lehet majd felfedezni.”

Megjegyzés: A jóslata voltaképpen az ugyancsak magyarellenes Kolár Ádám-tól származik, és nem felelt meg a keletkezése kori magyarországi állapotoknak. Ez a fenyegetett helyzet a törökök megszállását követően alakult ki (7).

Természetesen a magyar szellem is elhalványult, és még ezt is igyekeztek elfojtani: a megszületett magyar írók (Faludi Ferenc, Mikes Kelemen stb.) csak a század második felében láthattak napvilágot. Komáromi Csipkés György, református hittudós *Bibliafordítását* pedig, amelyet emberfeletti közdelem és sokéves keserv után nyomtattak ki Hollandiában, a császári határőrség a magyar határon elkobozta és elégette (25e).

Mária Terézia magyar királlyá választásával (1741) fordult a kocka, ő volt az egyetlen Habsburg uralkodó, aki szerette és tett a magyarokért; igaz, hatalmát is csak így tudta megőrizni, tehát érdekében állt. A gazdaság, a felvilágosodás, a polgárosodás, az oktatás, az egészségügy rohamosan fejlődött, hihetetlen ütemben épült az ország; a kor szellemének terjesztését csupán a magyar rendek akadályozták. Ennek leküzdésére hozta létre az egyébként teljesen szükségtelen *magyar nemesi testőrséget* – a rendekkel nem helyezkedhetett szembe: „hű magyarjait” nem sérthette meg. A magyar nemesi testőrségbe

minden vármegyéből két nemesi sarj került, akik az európai felvilágosodás szellemét szívhatták magukba. Nagy szerepük volt a magyar felvilágosodás elindításában. Mária Terézia minden eszközzel szorgalmazta és segítette a magyar nyelvű műveltséget, és ezzel a magyar nyelvet, irodalmat; Bessenyei György magyar nyelvű irodalmi tevékenységét még személyesen is támogatta (25h). Létrehozta a magyar iskoláztatást (I. Ratio Educationis), az egyetemet pedig Nagyszombatból Budára, majd Pestre telepítette (I. lejjebb). Tudta, hogy a birodalomnak művelt, egészséges, polgárosodott magyarságra van szüksége: jó tetteit tehát önös szándék is sarkallta. Nem kérdéses, hogy hálások lehetünk Mária Teréziának, de azért Ausztriának való alárendeltségünk megmaradt.

Igaza van Kossuthnak – írta Dümmerth Dezső –, hogy Mária Terézia nem volt hálás. „A népjóléti és gazdasági intézkedések, a nemesség Bécshez kötése csak finomabb eszközökkel való folytatása volt a korábban véresen erőszakos alárendelési törekvéseknek” (7).

A középmagyar korban a kedvezőtlen történelmi változások növelték a magyar és más nyelvek kapcsolatának lehetőségét, az idegen (szláv, latin francia, olasz, román, török, német) szavak bejutását nyelvünkbe. A Habsburg-uralom kezdetével erősödött a német nyelv hatása: Bécs vált a művelődés központjává, Nyugat-Magyarországra a németajkúak soka-sága költözött (28c). Sopron, Pozsony, Kassa, Buda és Pest stb. lakosságának jelentős része német volt, és „nagyreszt német volt a Magyarországot évszázadokon át dúló idegen katonaság nyelve is” (28c). Nem csoda, hogy ebben a korban sok, leginkább német kölcsönszó került a magyar nyelvbe.

ÚJMAGYAR KOR – KORAI SZAKASZ

A magyarság Európába visszatérését segítő magyar királynő (Mária Terézia) felvilágosult, a közjó ügyét segíteni akaró fia, II. József császár csúfosan megbukott, fennakadt a nyelv pókhálójában, amikor elrendelte, hogy a hivatalos nyelv a birodalomban mindenütt a német: az oktatás, a közügyek intézése német nyelvű, oktató pedig csak az lehet, aki jól beszél németül. Volt a rendeletben ésszerűség: egyrészt a birodalom legyen egynyelvű, másrészt a német nyelv fejlődjék, hogy ennek megfeleljen. Az osztrák és a magyar nemes urak ugyanis franciául beszéltek, olvastak, francia nyelvű könyvtáraik voltak; a zene nyelve pedig olasz volt, olyannyira, hogy Mozart operáinak eredeti szövege olaszul íródott. Mi több még Mária Terézia sem beszélt tökéletesen németül. És még egy szempont: a német váltsa fel a soknyelvű birodalom közvetítő nyelvét, a „holt” latin nyelvet. A rendelet mégis természetellenes volt. A császár nem értette meg, hogy a nemzet és nyelve elválaszthatatlan, egymást feltételezi: a magyar nemzet magyarul magyar, idegen nyelven nem. A rendelet a magyarságot léteben fenyegette, az érzelmek áradata, az ellenállás szelleme kiszabadult a palackból, és noha hívei igyekeztek mentetetni, a császár meghátrált: halálos ágyán visszavonta a rendeletet. (25i)

A magyar nyelvű irodalom ekkor már jelentős volt, és kialakult az írott köznyelvi változat is (28c), a nyelvújítás pedig kezdett szárba szökkeni. Nemeskürty István (25i) írta:

„Barczafalvi Szabó Dávid, a *Magyar Hírmondó* egyik szerkesztője, csak az 1786-os évfolyamban olyan új szavak özönét alkalmazza, »találja ki«, mint az addig nem használt, nem létezett: *olvasmány, mondat, tünemény, előzmény, következmény, felület, társadalom, tábornok, ügyész, körülmény, iromány, lelemény, vetemény, tanítvány, birodalom*, bizonyítván a magyar nyelv képességét a felvilágosodás kora irodalmi és bölcséleti, természettudományos és művészeti szókincsének alkalmazására.”

Az országgyűlésben magyarul kezdtek tanácskozni, az egyetemen először a magyar nyelvet tanították, majd létrejött a magyar nyelv és irodalom tárgya, és szorgalmazták a nemzeti iskolákat is.

A század végén – minden erőfeszítés ellenére – szembe kellett néznünk azzal, hogy a magyar nyelv, mindenekelőtt a szaknyelv, nem felelt meg a kor elvárásainak, ami nem csoda, hiszen ilyen rövid idő alatt évszázadok nyelvi hódoltságát nem lehetett megszüntetni. A hivatalos nyelv a latin volt, ugyanakkor a német szavak is hemzsegték a nyelvünkben, főleg a szakszavak voltak idegenek. Érdekes, hogy a németesítés (II. József rendelete) a latin nyelvű oktatást kevésbé befolyásolta: meghatározóan a latin maradt az oktatás nyelve, de német nyelvű előadások is bőven voltak. II. Lipót kezdeményezte a magyar nyelvű oktatást is 1790-ben. Főleg a sebészhallgatóknak tartottak magyar nyelvű előadásokat, mivel latin tudásuk kívánivalót hagyott maga után. Tartottak még szlovák nyelvű sebész- és bábatanfolyamokat. Külön magyar nyelvű csoportok még nem voltak.

A magyar értelmiség, Kazinczy vezetésével, a rosszul feltett kérdésre – német vagy latin? – a magyar nyelv megújításával válaszolt (16). Ebben jelentős szerepe volt Mária Terézia magyar nemesi testőrségének, kivált Bessenyei Györgynek. *Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék* című munkájában ezt írja:

„Az ország boldogságának legfőbb eszköze a tudomány, és ez minél inkább elterjed a társadalomban, a nemzet annál boldogabb. A tudomány kulcsa pedig a nyelv, mégpedig minden országnak a maga nyelve, mert ezen lehet terjeszteni a tudományt a népességben. A legfontosabb tehát a nyelv tökéletessé tétele....”

A nyelvújítás kezdetét (1772) Bessenyei György: *Ágis tragédiájának* megírásával kötik össze. Tudatosult – Bessenyei szavaival élve –, hogy minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem. A nyelvújítás a nyelvünk újmagyar korszakának kezdete, a felvilágosodás magyarországi megindulásának jelképes határvonala. A hivatalos nyelv még mindig a latin volt, de a németet is használták. A kor Európáját hatalmas ipari és szellemi fellendülés jellemzi; tömegesen keletkeztek új szaknevek, fogalmak. Nyelvújításunk ennek folyománya volt, ugyanis felismerték, hogy a szellemi élet csak akkor lendülhet fel hazánkban, ha művelése mindenki számára érthető anyanyelvű, és hogy a magyar nyelv erre

nem elég árnyalt. Megfogalmazódott, hogy a magyar nyelv mindenki közös ügye. A nyelv művelés a magyar tudomány tudatos művelésével együtt haladt; példázva a nyelv és a tudomány összetartozását. A nyelvújítás a nyelvészek, írók, költők és a tudósok, a tudományok szakíróinak közös erőfeszítéseként valósult meg.

A nyelvújítás negyedszázados szárnyalása I. Ferenc trónra lépésével torpant meg, ő mindent elfojtott, sőt vérbefojtott: lefejeztette Martinovics Ignácot és társait. Ferencel ismét a magyart elnyomó, megalázó Habsburg-géneket koronázták meg. A franciák és Napóleon azonban megnyirbálta hatalmát, megszűnt a Habsburgok német császársága, Ferenc cseh és magyar király maradt, és önmagát nevezte ki „szépségtapaszként” (25i) Ausztria császárának. Magyarország és a magyar hadsereg súlya felértékelődött, jelentős volt a magyarok szerepe számos diadal kivívásában. Mindez jelentősen fékezte Ferenc császár, illetőleg a birodalmat voltaképpen irányító Metternich kártékonyságát. Nyilván ennek is köszönhető, hogy a nyelvújítás folytatódott az ellenállás nyelvi megnyilvánulásaként. Hasonlóan fejlődött a magyar kultúra és művelődés is; irodalmi remekművek sokasága látott napvilágot; az ország polgárosodott.

Történezmérccél a nyelvújítás mintegy 100 évig, a *Magyar Nyelvőr* megjelenéséig (1872) tartott, és kiterjedt az egész nyelvközösségre, a nyelv egész rendszerére.

Néhány fontosabb eseménye:

- Bessenyei György 1779-ben megalapította a Hazafiúi Magyar Társaságot. Célkitűzése: „a tudomány az ország minden rendű lakójára kiterjedjen”. Bessenyei: *Magyarság* című művében így fogalmaz: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”.
- 1788 – a *Magyar Museum* (Kazinczy-Batsányi-Baróti Szabó szerkesztők) című folyóirat alapítása; fontos szerepe volt a nyelvújításban.
- 1792 – a magyar nyelvet kötelező tárgyként bevezették a közép- és felső iskolákban.
- 1817 – A *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat már országos hatáskörű.
- 1825 – A Magyar Tudós Társaság (Magyar Tudományos Akadémia) megalapítása.

A nyelvújítással hatalmas új szókészlet jött létre, megteremtődött az egységes köznyelv, a nyelvi norma, és kiszorult a – hűbéresség szellemét jelző – latin. Ez a korszak az európai felzárkózás és egyúttal a nemzeti ébredés, a nemzeti öntudat és önazonosság megfogalmazásának ideje volt; némi túlzással a második honfoglalásunk kora. Megakadályozta, hogy a Habsburg magyar király, aki még magyarul sem tudott, németté tegye a magyarságot.

Jelentőségéről Hadrovics László (11) így írt: „Visszatekintve nyelvújításunkra, ma már szinte fel sem tudjuk mérni, nem

tudjuk érzékelni igazi jelentőségét, mert a rengeteg új szó, ami az első évtizedekben még szokatlan volt, ma már régóta meggyökeresedett, képzések, összetételek, jelzős szerkezetek, átvitt értelmű használatok ezernyi hajszálygyökerével kapaszkodik a szókincs talajába.”

A reformkor. A magyar történetírás és köztudat a felvilágosodás korában megkezdett felvirágoztatás, nemzetté válás és polgárosodás megvalósulásának időszakát, az 1825-től 1848 márciusáig terjedő éveket nevezi reformkornak. A polgárság gyenge volt, ezért a nemesi értelmiség (Széchenyi, Wesselényi, Kossuth stb.) vitte végbe az átalakulásokat, ádáz harcot folytattak a rendi országgyűléseken (1832–36, 1839–40, 1843–44, 1847–48) a hűbéri jogaihoz váltig ragaszkodó nemességgel és a magyarságot nem pártoló császári hatalommal. Az utóbbi a fegyverkezés és a magyar katonaság megszerzése érdekében kényszerült engedményekre. A legtöbb eredményt a nyelvkérdésben érték el: a magyar vált az iskolákban és a közéletben is a hivatalos nyelvvé (1844); ez azonban feszültséget teremtő ellenállást váltott ki a nemzetiségekben, kivált a horvátokban. A Magyar királyságot – mondták – nemcsak a magyarok hozták létre. Magyarország ekkor soknemzetiségű állam volt: éltek itt szlovákok, románok, szerbek, horvátok, németek stb., számuk az ország lakosainak tetemes részét tette ki; őket sértette a magyar nyelv használatának törvényesítése. A bécsi udvar úgy ítélte meg, hogy a magyar nyelvhasználat nem fenyegeti a császár érdekeit, sőt megosztja a nemzetiségeket, és ez kedvező az udvarnak.

A reformkor végére a magyarságtudat, a nemzeti szelleműltetés tetőpontra hágott: megszületett és megenyhítették a himnuszt, a szózatot – nem kormányrendeletre –, születtek magyar operák, színművek, színházak hálózta be az országot, és vitték a magyar szót.

Megelégedve a császárság gáncsokodásait, Európa szerte, Bécsben is, forradalmak törtek ki, mindenütt folyt a vér, kivéve Magyarországot, ahol békében, az uralkodóház kényszerű jóváhagyásával megalakult a független magyar kormány. A Habsburgok most is csalárdok voltak, ezúttal először „álruhában” támadtak ránk, majd nyíltan is megátolták a magyar törekvéseket. A védekező szabadságharc elkezdődött. Ki tudja mivé lett volna nyelvünk, ha győz az 1848-as forradalom. Ám – mint 1956-ban – az oroszok leverték. A megtorlás példátlan kegyetlensége mellett Ferenc József császár elrendelte a német nyelv kötelező használatát, megszüntette az iskolákat, a cégtáblákról, utcátáblákról eltüntette a magyar neveket (25j). Nem csoda, hogy „nyelvünk a szabadságharc leverése után súlyos válságba jutott. 1849 után a németesítésnek erős hulláma öntötte el az országot. Nagy számban terjedtek el német szakszavak a nyelvünkben. Az Akadémia sem folytatta tovább a reformkorban megkezdett tevékenységét, a szaknyelvek fejlesztését.” (15).

Ferenc József és Schwarzenberg herceg nem tudhatta, hogy ez volt a Habsburg-ház utolsó kísérlete a magyarság és az

azzal azonos magyar nyelv megszüntetésére (25j). A hatalmi eszközökkel, mindenkiel kegyetlenkedő császárral szemben a nyelvelenállás hihetetlen gyorsasággal kovácsolódott össze: irodalmi remekek születtek, többek között Arany, Jókai, Madách, Széchenyi, Tompa, Vörösmarty tollából. A nemzet egy emberként szállt szembe a hatalommal; igaza volt az Angliába menekült, a császárt féltőn intő Metternichnek: „A magyar nemzetiséget lehetetlenség eltörölni”. Hozzájött ehhez, hogy Ausztria egyre-másra csatát veszített, és romokban hevert, éhezte a magyar segítséget – a kiegyezés (1867) elkerülhetetlenné vált, a császár kénytelen volt tudomásul venni, hogy Magyarország a birodalmon belül önálló királyság – meg is koronáztatta magát magyar királynak. A magyar nyelv fejlődését sem lehetett megállítani: a magyar nyelv használata lehetővé vált minden téren. A Szarvas Gábor által létrehozott *Magyar Nyelvőr* a nyelvművelés közvetítője. A folyóirat elérte, hogy a magyar nyelv megtisztult a helytelenül képzett és az idegen, elsősorban német szavak leg többjétől, és visszatérítette a nyelv fejlődését a maga természetes medrébe. A nyelvújítás után a szavak tömeges képzése folytatódott, de nyelvtanilag kifogástalan eszközökkel. Sikeres volt az idegenszerűség elleni küzdelem is. A köztudatba bekerült a nyelvhelyesség megőrzésének fontossága. Az idegen szavak mégsem koptak ki teljesen a nyelvünkéből: már túl sok volt benne. Jó példája ez a mennyiségi változás minőségbe csapásának.

A kiegyezéssel béke és párját ritkító szellemi fellendülés született; nagy kár, hogy csak egy-két évtizedre. A Habsburg-akarat a fegyverkezési hajszával sanyargatta az országot, és vitte a nagyháborúba.

Minden törekvés ellenére, hogy „a szókészletet belső forrásból kívánták gyarapítani, nem csökkent a jövevényszavak száma sem. Azzal a nagy tömegű új ismerettel, amely a polgárosult Nyugat-Európa felől, az ott lezajlott társadalmi, politikai, gazdasági és művelődésbeli változások nyomán Magyarországot is elérte, a nyelvújítás csak részben tudott megbirkózni. Az új fogalmak (legnagyobb részt német közvetítéssel érkező, de általában nemzetközi elterjedtségű) idegen nyelvű megnevezéseinek egy része meghonosodott, sőt olykor jövevényszavak szorították ki a nyelvújítással keletkezett magyar neologizmusokat is” (28d).

Ausztria uralma következtében a német hatás hihetetlenül felerősödött – kivált a szabadságharc leverése után –, „olyan mértékig átítatta a mindennapi életet, hogy következményeit nem lehetett kiküszöbölni” (28d). Okairól Zsilinszky Éva (28d) a következőket írta:

- „Továbbra is érvényesült Bécs kultúrák közvetítő szerepe”: a polgárosodó világ vívmányai Bécsen át jutottak hozzánk, természetesen német nyelven.
- Buda, Pest, Óbuda egyesítésével megnőtt Budapest lakossága, túlnyomórészt korábbi német nyelvű polgárok lakták, akik könnyen alkalmazták és vették át a német szavakat, folyvást beépítve a mindennapi beszédbe.

- „A középfokú oktatásban általánossá vált a német nyelv oktatása”, ezáltal a német nyelvi hatás azokban az országrészekben is érvényesült, amelyekben egyébként nem volt közvetlen német kapcsolat.

Ugyanakkor az írott köznyelvre vigyáztak: „az átvett elemek közül csak keveset fogadott be” (28d). A német jövevényszavak leginkább a bizalmas nyelvhasználatban, a nyugati nyelvjárásokban, de főleg a szaknyelvekben eresztettek mély gyökereket (28d).

Egyéb jövevényszavak jóval ritkábbak voltak: a szláv hatás már halványult, miként a latin is. Újlatin (francia, olasz, román) szavak még kerültek a nyelvünkbe, és megjelentek az angol szavak is, főleg a reformkor után. Anglia nagyhatalommá vált, újítások sokasága onnan indult, ezért a magyar arisztokrácia figyelme rájuk is terelődött: utaztak a Szigetországba. Az angol szakszókészlet terjedt Európában (nemzetközivé vált), sok közülük közvetítő nyelvekkel jutott hozzánk.

ÚJ MAGYAR KOR – KÉSEI SZAKASZ

A XX. században sötét felhők telepedtek Európára, ránk különösen. A világháborúk felrúgtak minden emberi mértéket. A nyugati világ, amit nem tudott egy évezreden keresztül ármánykodásokkal, harcokkal elérni, megtette egy tollvonással: Trianonban szétszakították Magyarországot. Az első világháborúval nyelvünkre a német nyelvűség szakadt, hagyott is bőven nyomokat, jóllehet szétszakításunkkal a magyarság – mint annyiszor a történelmében – a nyelvében látta a menedékét. Hangaszorgalommal, talán eltúlozva is látott neki a nyelvtisztításnak, megjelent például Pintér Jenő és munkatársainak tollából a *Magyar nyelvvédő könyv* a „tisztá anyanyelv = jó magyarság” gondolatával (1). 1938 után országunk és nyelvünk is Németország árnyékában és kegyeiből élt (25k).

Aztán a szovjet megszállás nyomorított fél évszázadnál is tovább, ám a nyelvünkre ez nem volt hatással: orosz szavakat (*zabráł, davaj csasz, bárizsnya, kombájn, málenkij robot, nacsalnyik*) alig fogadtunk be, noha kötelező tantárgy volt az orosz nyelv.

A korszak döntő nyelvi hatása az angol nyelv nemzetközivé válása, az Egyesült Államok világhatalma miatt. Kiterjedt jóformán a föld egészére; a nyelvi határok egyre kevésbé érvényesültek. Az angol jövevényszavak beáramlása a nyelvekbe, így a magyar nyelvbe is, robbanásszerűen megerősödött. Fokozta/fokozza a nyelvi hatást a jövevényszavak képzett változatainak sokasága, például főnév-ige változatok (lizing, lizingel). A német hatás a Habsburgoktól való megszabadulásunk után érvényesült még kis ideig, majd visszaszorult. Az angol (nemzetközi) szavak hatásának részletezése túl lép az összefoglaló keretein.

ORVOSI NYELV

AZ EURÓPAI ORVOSI NYELV

Az európai orvostudomány a Görög Birodalomban született az időszámításunk előtti V. században; nyelve görög volt. Az orvoslás görög nyelve megőrződött a Római Birodalomban is, az orvosokat ugyanis kézműveseknek tartották – fizetésből éltek –, az orvoslást sem értékelték tudományként (*ars liberalis*), hanem gyakorlati tevékenységnek (*ars mechanica*), ezért az orvosi nyelvet sem méltatták annyira, hogy latinra fordítsák. A Keletrómai Birodalomban a görög orvosi nyelv még ezer évig virágzott, a nyugati birodalom területén azonban csupán tengődött, a formálódó kolostori orvoslásban pedig nemzeti nyelvivé vált. A Benedek-rend megalakulásával kezdődött a kolostori orvoslás a VI. században, a volt nyugati birodalom területén. Ezek a szerzetesek még a népi gyógyászat hagyományain álltak, annak nyelvéből táplálkoztak, amiben közrejátszott az is, hogy szegényes volt a latintudásuk. Ők gyógyítottak: a magyarázatokat, a gyógyszerhasználati tájékoztatásokat természetesen csak a nemzeti nyelveken adhatták. Maradtak is fent nemzeti nyelveken íródott emlékek ebből a korból, például a *Lorschi gyógyszerkönyv*, az első német orvosi nyelvemlék (21).

A VII. századtól az arabok által megszállt területeken arab lett az orvosi nyelv. Az arabok az ókori görög orvostudományt arabra fordították – ezzel megmentették az utókornak.

Az európai orvosi nyelv a XII. századi reneszánsz idején született újjá, vált a középkori keresztény latinná Európaszerte, felváltva a koraközépkori kolostori orvoslás nemzeti nyelvűségét is. Az orvosi nyelv újjászületése mintegy kétszáz évvel megelőzte a kultúra és más tudományok újjáéledését (21). Részben Bizáncból, például a kereszties hadjáratokkal beszívárgott orvosi ismeretekből, valamint a bizánci orvosok Európába menekülésének következtében, továbbá az arab fordítások visszafordításából keletkezett. A görög eredete azonban valamelyest megőrződött: görögös latin lett, ezért mondjuk görög–latinnak. Évszázadokig ez volt az orvostudomány nyelve Európában mindenhol, a közvetítő nyelv (*lingua franca*) az orvoslásban.

A XIV–XV. századra, az ókori eszmék újrafelfedezésének virágkorára, az orvosi nyelv újjaválása gyakorlatilag befejeződött. A reneszánsz végére az ókor alkotásai történelemmé váltak, a tudományokban és a művészetekben is, és nem különbözött ettől az orvostudomány sem: az orvoslás görög klasszikusain túllépett az idő, de feledésbe nem merültek. A középkori orvosi görög–latin fogalmazásában is az ókor nyelvéen pallérozódott: a kor szerzői, fordítói az ókori írásgyakorlatot, szövegezést tartották példaképüknek (21).

A görög–latin orvosi nyelv kialakulásában a szerzetesek jeleskedtek, hiszen ők fordítottak latinra, ők tudtak írni, olvas-

ni, mi több fűvészkedtek és „gyógyítottak” is. Ők képviselték az orvoslást a maguk latin nyelvén. Nem csoda, hogy az első orvosi iskolák, egyetemek a kolostorokból nőttek ki, az egyház kötelékében, a XI–XIII. században. Ezekben is latinul oktattak, és a tananyag is latinul volt. Végeredményben a katolikus egyház szorította leginkább háttérbe az ókori görög orvosi nyelvet a latin javára, de az sem volt mellékes, hogy az európai általános közvetítő nyelv is a latin volt, továbbá hogy könnyebb volt megtanulni a latin, mint a görög szavakat.

Megjegyzés: Sajátos, hogy a pestisjárvány átmenetileg fellendítette az anyanyelvi orvosi irodalmat a XIV. században. A pestissel kapcsolatos óriási irodalom a néphez szólt, ezért írták a nemzeti nyelveken (21).

A XVI. században kényszerűségből a nemzeti orvosi nyelvek is előtörtek, elsősorban a köznépi gyógyászatokban (sebkezelések [borbélyok], szülészet, életviteli tanácsok [dietetika], gyógyszerészet [fűveskönyvek] stb.), mivel szót érteni a néppel csak a nemzeti nyelveken lehetett. A nemzeti orvosi szaknyelv kibontakozása tehát az ún. „kézműves” orvosi szakmákban kezdődött. A nemzeti nyelvűség kialakulásában lényeges szerepe volt még a világi élet felé fordulásnak, a reformációnak, és az ebből fakadó nemzeti nyelvű hitoktatásnak, bibliáknak, valamint a valláserkölcson alapuló egészségre nevelésnek (22), továbbá, a könyvnyomtatásnak, a nemzeti nyelvű irodalom kibontakozásának, a polgárosodó társadalomnak (a polgárok kevéssé vagy egyáltalán nem tudtak latinul), amelynek olvasási igényeit a nemzeti nyelvű könyvek nyomtatásával lehetett kielégíteni. Nem mellékes az sem, hogy a tudományok is robbanásszerűen fejlődtek. Ez az időszak már a szakfogalmak (terminológia), a nevezéktanok (nomenklatúra) egységesítésének, rögzülésének és bővülésének a kora (22).

Fel is erősödtek a nemzeti nyelvi törekvések, például Franciaországban, a Németalföldön és az angoloknál is. Egyre-másra készültek orvosi szakkönyvek – nem csak ismeretterjesztők – a nemzeti nyelveken is. Az angoloknál Francis Bacon a saját korábbi munkáit fordította angolra, de a tudományok anyanyelvűsítésére szórványos egyedi kísérletekre is van példa (Paracelsus, Van Helmont) (22).

Nincs új a nap alatt: a nemzeti nyelvi munkák kiadása gyakran ellenállásba ütközött. Például Ambroise Parénak, a sebészet talán legnagyobb hatású alakjának, a sebészet atyjának sebészeti könyveit, amelyeket franciául írt, a párizsi orvosi kar dékánja (Etienne Gourmelen) támadta, akadályozta, mert „borbély” létére írta és méghozzá franciául, vagyis „vulgáris”, nem pedig a tudomány latin nyelvén. Paré seborvos volt, és csak idős korában tanult meg latinul.

„A nemzeti orvosi nyelvek kialakulásának és virágzásának legfontosabb feltétele azonban az orvosi oktatás nemzeti nyelvűvé válása volt” (21). Az orvoslás tudománnyá vált; az egyetemeken is oktatott tárgy lett. Ennek – írja Magyar László

András (21) – azonban ára volt, az orvostudománynak meg kellett szabadulnia az alantas tárgyaktól: a XVI. századra már mindenütt kitiltották a sebészeket, a szülészeket és a gyógyszerészeket az egyetemekről, és a mesteremberekhez illő céhekbe számúzták őket. Nem latinul iskoláztattak, nem is írtak latinul, hanem anyanyelvükön.

A XVI. századot Európában tehát az egyetemi, szerzetesi görög–latin, és a bontakozó nemzeti orvosi nyelvek jellemezték. Megkezdődött a szakszavak egységesítése: az ugyanazon szón ugyanazt kell érteni rendszer, az ún. kanonizált orvosi nyelv. Megjelennek a szótárak és a lexikonok is.

A XVII–XVIII. században a tudományos orvosi irodalom szintén kezd a nemzeti nyelven íródni, kiváltképpen a katolicizmustól eltávolodó protestáns országokban (Anglia, Németalföld, Svájc, Észak-Németország, Franciaország). Megjelenik például az első angol nyelvű (*Cowper* 1697), ezt követi a francia (*Lieutaud* 1742), majd az első német nyelvű (*Mayer* 1783) anatómiai tankönyv (5). Az orvostudomány oktatásában mégis megmaradt a latin, de nem kizárólagosan. A latin nemcsak a szakkifejezések görög–latin eredete és a hagyománytisztelet miatt tartotta magát, de szerepe volt ebben annak is, hogy az egyetemeket többnyire az idegen hallgatók tartották el, őket pedig a nemzetközi nyelven, azaz latinul kellett oktatni (21).

A XIX. századtól azonban az anyanyelvek válnak uralkodóvá; az egyetemi oktatás már jóformán nemzeti nyelven folyik – legalábbis az erősebb nemzetállamokban. Az orvosi karokon a XIX. század második felére a latin már végkép háttérbe szorul.

Az első egyetemek Európában. Az első orvosi iskolák/egyetemek a XI–XIII. században jöttek létre az arabról latinra fordított arab, és Bizáncból beszivárgott görög orvosi művek hatására. Mivel a szerzetesek fordítottak, tanítottak, nem véletlen, hogy a középkori orvosiskolák is a kolostori szerzetesek munkájára épültek. Az első középkori orvosi egyetemet vagy inkább orvosiskolát (*Schola Medica Salernita*) Salernóban létesítették a X–XI. században. Létrejöttében meghatározó volt a mintegy 100 km-re fekvő monte cassino-i bencés kolostor, de az iskolát nem a szerzetesek alapították. Ez volt a kora középkor legfontosabb egészségügyi oktatási intézménye, különös hangsúlyt a sebészet kapott. A salernói orvosiskola teremtette meg, és hozta a bizánci és az arab orvoslás szintjére a keresztény nyugati orvostudományt. Salernót követte Toledo. Itt nem alakult szokványos orvosi egyetem; fordító és oktató központok létesültek. A monpellier-i egyetemet a XII. század vége felé hozták létre, leginkább a toledói fordításokra épült – jelentősége a XIII. századtól fokozódott (22). A párizsi orvosi egyetem gyökerei is a XI. századra nyúlnak vissza, de egyetemmé formálódása a XIII. századra tehető. II. Frigyes 1224-ben írta elő az orvosok nyilvános „államvizsgáját”, az 5–6 éves orvoscépzés befejezéséeként (23).

A XIV. századtól egyre másra jönnek létre az egyetemek Európa nyugati nemzetállamaiban; a XVI. századra jóformán mindegyikben volt egyetem.

MAGYAR ORVOSI NYELV

Ősi orvoslási nyelvünkről nem sokat tudunk, legkorábbi orvosi szavaink a sámánizmusról árulkodnak. Az orvosi nyelv körébe tartozó legkorábbi kifejezéseket a régi nyelvemlékekben találjuk, főleg XVI. századi írásokban: szójegyzetekben, szótárakban, füveskönyvekben és recipékben (Szikla Fabricius szójegyzéke, Calapinus Latin–magyar szótára, Melius Juhász Péter Herbáriumuma stb.) (15).

A XVI. században néhány külföldi vagy külföldön tanult magyar orvos tevékenykedett, őket latinul képezték. Az orvosi feladatokat nagyrészt a füvesek vagy fürjesek, tudós asszonyok, javasasszonyok, bábák látták el, de részt vettek még különféle vándorló (gyakran külföldi) kuruzslók, mint az olejkárok (azaz az olajokat, balzsamokat árusítók), a sérvmetszők, a kőmetszők, a borbélyok, a vándorsebészek, a csontrakók, a szemoperálók, sőt a hóhérok is, akiknek a köznép gyógyító képességet tulajdonított. A magyar orvoslásnak tehát volt egy tudós, akadémiai végzett, orvosok által művelt ága. Ennek az orvostudománynak a nyelve alapvetően a latin. Volt azonban egy népi ága is, mely tünettani észrevételen, tapasztalaton alapuló magyar kifejezéseket (gyakran körülírással kifejezéseket) alkalmazott. A kétféle orvoslás és a kétféle orvosi nyelv azonban nem vált el élesen egymástól, inkább sajátosan egymásra rétegződött (15).

Az első magyar nyelvű, tudományos igényű könyvet (*Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica*) Várad Lencsés György írta 1577-ben, de csak 300 évvel később adták ki, az eredeti kézirat 300 évig hánykódott. Nagyon sok orvosi szó ebben fordul elő először; korának egyik legrangosabb munkája, a magyar orvosi szókincs kincsestára. Szabó T. Attila (27) írta:

„Csodálatossá vált a népi orvosi nyelv szókincse is, miként jól mutatja azt Melius Juhász Péter *Herbáriumuma*, ám mindenekfelett Várad Lencsés György *Az egész orvoslásról való könyv, azaz Ars Medica* című könyve, az első megmaradt magyar orvosi könyv bámulatos magyar szókincse, amelybe idegen szavak nem ágyazódtak be.”

A XVII. században változatlanul latin volt az orvostudomány nyelve, már ha egyáltalán volt orvostudomány, hiszen nem volt egyetemünk, nem volt orvosképzés. Ez a hátrányos helyzet késztetett nagy gondolkodókat nyelvünk, tudomány-nyelvünk tudatos fejlesztésére. Szenczi Molnár Albert nyelvtanaiban és szótáraiban megkezdte a tudományok nyelvének magyarosítását, alkotott új szakszavakat is. Tette ugyanezt Apáczai Csere János az Enciklopédiájában. Pápai Páriz Ferenc már tudományos ismeretterjesztő könyveket írt, például a *Pax corporis* a magyar népi orvosi nyelvet gazdagította, Comenius Ámos pedig az elemi oktatás számára készítette,

magyar nyelven is magyarázott anatómiai ábrákat. Megannyi lelkes egyedi erőfeszítés.

A XVIII. század a felvilágosodás kora, a magyar szakkifejezések térnyerésének és az egyetemi orvosi kar megalakulásának százada.

Az első magyar egyetemet Pázmány Péter alapította Nagyszombatban 1635-ben; bölcsészeti és teológiai karral működött, majd kiegészült a jogi karral 1667-ben. Alapja a jezsuita oktatási rendszer volt – ez tiltotta az orvosképzést. Ez az állapot a XVIII. századra tarthatatlanná vált. A magyarországi orvosképzésről az 1723-i országgyűlés fogadott el határozatot, de az önálló orvosi kar létesítése csak 1770-ben valósult meg Nagyszombatban; Mária Terézia 1769-ben járult hozzá. A leendő orvosok korábban külföldi egyetemeken tanultak latinul, németül. Az egyetem 1777-ben Budára, 1784-ben Pestre költözött.

Megjegyzés: A XVI–XVII. században jezsuita főiskolák alakultak Közép-Európában is. Hazánkban szintén a korábbi jezsuita kolostorból jött létre, és emelkedett egyetemi rangra az első felsőoktatási intézmény Báthory István rendeletével Kolozsváron 1581-ben. Orvosi kara nem volt. A protestáns többségű Erdélyben azonban nem maradt életképes, 1588-ban meg is szűnt.

Az orvosi karon az oktatás nyelve latin volt, de az alsóbb szintű képzések (sebész-, szülész-, szemész-, fogászmesterség) magyar és német nyelven folytak 1770-től. A színvonal rendkívül alacsony volt: a szülész-mesterséghez például elég volt az írni-olvasni tudás (16, 22).

Kiegészítés: hazánk legrégebbi egyetemei az 1367-ben alapított pécsi egyetem és az 1395-ben létrehozott óbudai egyetem volt, de ezek csupán néhány évtizedig működtek. Mindkettőben szerzetesek tanítottak latinul.

Noha a tudományok nyelve még mindig latin volt, a magyar nyelv használata a tudományos életben mégis kezdett kibontakozni. Elsősorban orvosi és egészségügyi témájú könyveket fordítottak magyarra; ezzel váltak elérhetővé a korszerű ismeretek a gyógyításban részt vevők számára, és segítettek a lakosság egészségre nevelését. Hősies munka volt a fordítás: az idegen nyelv ismerete mellett küzdöttek a magyar nyelvű szakkifejezések megalkotásával is. Jellegetes volt, hogy a latin vagy német szakkifejezések magyar megfelelőjét zárójelben vagy a kötet végén, szótárszerűen jelölték, valamint, hogy a fordítók saját tapasztalataikkal is kiegészítették a mondandót. Eredeti magyar orvosi szakkönyvek csak a század utolsó évtizedeiben jelentek meg; legelsőként Rácz Sámuel *A borbélyi tanításoknak első és második darabja* című munkája – még a költők is dicsőítették. Ő a magyar orvosi nyelv és szakirodalom rendszerező művelője, őt tekintjük a magyar nyelvű orvosi tankönyvirodalom megeremtőjének.

A kor másik legjelesebb egyénisége kétségtelenül Weszprémi István volt. Nevéhez fűződik többek között az első ma-

gyar nyelvű bábakönyv és az első igazi gyermekorvoslással foglalkozó könyv kiadása, valamint a négykötetes orvosi életrajzgyűjtemény, amely „az ország addig megszerzett eszmei értékeinek kincsestára” (14). Sokat foglalkozott még az egészségsneveléssel, a himlőoltással és a nyelvészettel; kiemelkedő Sylvester János grammatikájának többszöri ismertetése. A kor orvosi nyelve ebben az időben még a népnyelv teremtő erejére támaszkodott; Ady szavaival: a mélyről jött, gyökös és nemes nyelvre – ez a nyelv a maga tiszta, hamisítatlan, eredeti és kifejező erejével hatott mindenkire (24).

A XIX. század az *egyetemes magyar orvosi nyelv* létrejöttének százada. Vezéregyénisége Bugát Pál volt, de sokan mások is részt vettek benne. Például a magyar anatómiai szaknyelv megteremtője Mihálikovics Géza, aki 1881-ben lefordította Carl Krause munkáját. E munkában bámulatra méltó, hogy minden latin anatómiai fogalom magyarul szerepel, míg a latin vagy görög terminus technicus csak utána, dőlt írással zárójelben. 5000-6000 fogalomról van szó, ha nem számoljuk hozzá az ugyancsak használatos, ugyanannyi rokon értelmű szót (5). Külön kiemelem Markuszovszky Lajost, aki – egyebek közt – megalapította az *Orvosi Hetilapot*, és ezzel meghonosította a magyar nyelvet a hazai szakirodalomban a korábbi latin, illetve német nyelv helyett; a Bugát Pál és Toldy Ferenc által korábban alapított *Orvosi Tár* című szaklap kiadása 1848-ban megszűnt. Hosszú időn át az *Orvosi Hetilap* volt a magyar orvostudomány egyetlen folyóirata, és ma is a legrangosabb. Büszkéek lehetünk az *Orvosi Hetilapra*, mert a világ hatodik, ma is létező legrégebbi orvosi folyóirata; nem véletlen, hogy „magyar örökség”. E század kétségtelenül a magyar orvosi szaknyelv megszületésének és használatának a százada. „György Lajos 1995-ben végzett vizsgálataiban átnézte az *Orvosi Hetilap* 1859. évi III. évfolyamának cikkanyagát, és azokban úgyszólván nem talált idegen szavakat. Az anatómiai struktúrák magyar szakszóval szerepeltek, zárójelben a megfelelő latinnal. Például: hólyagfenék (fundus vesicae), behüvelyeződés (invaginatio)” (5).

A magyar egyetemen 1808-tól váltak rendszeressé a magyar nyelvű előadások; ezt az ún. II. Ratio Educationis tette lehetővé, de az oktatás hivatalosan is magyar nyelvű csak 1848-ban lett. Kivételt egyszer-egyszer még tettek azoknak, akik nem tudtak elég jól magyarul, és néhány alapszakmában, például élettan, kórtan, gyógyszer-tan, megmaradt a latinul oktatás (21). Ám nemcsak ezért dőcögött a magyar tannyelv, hanem azért is, mert a magyar orvosi szaknyelv nem volt megfelelő, meg kellett újítani. Ez volt a magyar orvosi tannyelv megteremtésének kora. A lelkes szaknyelvújítók közül Bugát Pál neve áll az első helyen. Az első magyar nyelvű értekezés Flór Ferenc tollából származott 1835-ben, de a latin nyelvű értekezések még 1848 után sem voltak ritkák. A szabadságharc leverése után ismét németté vált az orvostudomány oktatása is, a magyar háttérbe szorult. 1860-tól, valójában a kiegyezéstől (1867) állították vissza a magyar nyelvű tanoktatást. 1872-ben egységesítették az orvosképzést, megszüntették a

mesterképzéseket, megszületett az egyetemes orvosi oklevél (medicus universalis) (22). Ezzel a latin nyelvű oktatás is megszűnt a nemzettudat erősödése, az egyetemi megújulások és a halványodó latintudás következtében (21).

A XX. század első felében a német hatás az orvosi nyelvünkben is érezhető volt, az idegen szavak, főleg a görög–latin, használata újra elkezdődött. György Lajos megállapította, hogy az *Orvosi Hetilap* „fokozatosan már csak a latin kifejezéseket használja, még olyan általános magyar szakfogalmak is eltűntek, mint gümőkor, megelőzés stb.” (5).

A kommunista uralom a magyar orvosi nyelv fejlődését voltaképpen nem akadályozta. Ebben az időszakban az angol nyelv lett a világnyelv, és mint nemzetközi nyelv szóáradataival beférkőzött a nemzeti, így a magyar orvosi szaknyelvbe is.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a magyar orvosi nyelv együtt sodródott a nyelvünkkel és történelmünkkel az 1600-as évektől a XIX. századig. Fejlődését sok-sok balszerencse hátráltatta; el is maradt a kívánalmaktól. Bugát (4) a XIX. század első harmadának végén még azt írta, hogy fejletlen volt a magyar tudományos nyelv, mert a tudományokat nem művelték a honi nyelven. Igen, két évszázad téltensége – a magyar tudományok mostohakora – szomorú bizonyítéka annak, hogy a szaknyelvek is csak állandó használatukkal fejlődnek, a nyelvhasználat a szaknyelveknek is a lélegzése. Orvosi nyelvünk a XIX. században Bugát vezetésével született újjá, bőségesen táplálkozva a 400 éves, a XVI. századi népi magyar orvosi nyelv bővizű forrásából. Az 1900-as évek elejétől azonban feltámadt az idegenszó-használat.

ÖSSZEGZÉS – AHOGY AZ ORVOS LÁTJA

Idegen szavak nyelvünkbe állandóan kerültek, hiszen a magyarság mindig kapcsolatban volt más nyelvű népekkel. Ezek zöme évezredek át gyarapította szókincsünket, olyannyira, hogy az idegenségük réges-régen homályba tűnt. Nyelvépítő idegen szavakat ma is befogad a magyar nyelv is, ez természetes folyamat. A jövevényszavak tehát a magyar nyelv jelentős részét képezik, ezek már nem idegenek, és nem tévesztendők össze az idegen nyelvűséggel, azokkal az idegen szavakkal, amelyeket ma is idegennek érzünk, és amelyek között vannak szükségtelenek is, mert magyar megfelelőikkel tökéletesen kifejezhetjük magunkat. Ellenkezőleg: kiszorítják a magyar szavakat, és sokszor nehezebben érthetők, jegyezhetők meg.

Az idegen nyelvűség – amennyire az idők távlatából megítélhető – a honfoglalással, a latin írásbeliséggel kezdődött. Az újlatin nyelvek talán az Árpád-ház kihalásával kezdtek beköltözni nyelvünkbe: először a francia. Jóval nagyobb hatása volt azonban a németnek, amely az udvar, a magyar főnemesség (értelmiség) nyelvhasználatában terjedt el. Má-

tyás államában a magyar nyelv szabadon élt, együtt létezett az akkori nemzetközi nyelvvel, a latinnal, mindegyik a maga helyén, nem keveredve.

Az idegen nyelvi hatás Habsburg Ferdinánd magyar királlyá koronázásával vált meghatározóvá, és tartott közel fél évezredig. A magyar nyelv tudatos visszaszorítása, németesítése többféleképpen zajlott:

- Más nyelvűek, idegenek, főleg németajkúak betelepítésével.
- A magyar szellemiség, függetlenségi törekvések kegyetlen elfojtásával.
- A német nyelv közvetett ránk erőltetésével, a magyar nyelv használatának bizonyos területeken való tiltásával.
- A magyar közművelődés, egyetemes tudomány és kultúra fejlődésének több évszázados fékezésével.

Célja az osztrák hatalom megerősítése volt, kiterjesztése a Kárpát-medencére a magyar nemzet megszüntetésének részeként. Schwarzenberg miniszterelnök így nyilatkozott: „Ugyan, mi az a magyar nemzet! Ezek mindig is lázadók voltak, akiket meg kell semmisíteni, és egyszer s mindenkorra ártalmatlanná kell tenni.” (25j).

Végeredményben a szükségtelen idegen szavak a megszálásunkkal, elnyomásunkkal vonultak nyelvünkbe. Úgy is mondhatjuk, hogy a szükségtelen idegen szavak a nyelvünkben a magyar szellem történelmi hódoltságának, az ország elnyomásának nyelvi lenyomatai.

Hibásak vagyunk ebben mi magyarok is. A „rendek” önös érdekből szégyenletesen nem tettek ellene, sőt kiszolgálták az elnyomókat: folyvást az idegen szavakat használták, ezért maradtak meg – önfia vágta sebé. A Habsburg-uralom, a Habsburg-gyarmattá lett Magyarország (24) 400 évében az idegen szavak végképp elterjedtek a magyar köznyelvben is. Véleményemmel nem vagyok egyedül: Berényi Mihály is utalt rá, hogy az idegen szavakat a megszállóink hagyták ránk (3).

ORVOSI NYELVI IDEGEN SZAVAK

A magyar orvosi nyelv népi elemei a magyar nyelvvel együtt formálódtak a kezdetektől; az új idegen szavak beépülése mindkettőt gazdagította. A tudományos orvosi nyelv a XII. századtól hazánkban is a középkori görög–latin volt, és semmiben nem különbözött a többi európai nép orvosi nyelvétől. Így volt ez egészen a XVI. századig, egyetlen kivétellel. Hazánkban nem voltak orvosi egyetemek, noha épült kettő is

(Pécs, Óbuda) a XIV. században, ám tiszavirág-életűnek bizonyultak. A középkori egyetemek meghatározóan kötődtek a keresztény szerzetesekhez, hazánkban pedig ezek még nem voltak elég erősek.

A tudományokat a XVI–XVII. században az erős nemzetállamok a latin mellett egyre inkább a nemzeti nyelveken is művelték, megalkották az anyanyelvi szakkifejezéseket; művelődött a társadalom, mivel megteremtődött a közművelés feltétele, a könyvnyomtatás: anyanyelven lehetett olvasni az irodalmat, a művészetekről és a tudományt is. Egyetemek már mindegyik államban működtek.

Hazánkban a nemzetállamosodás nem következett be: Magyarország nagy részére kiterjedt török hódoltsági területen a létezésért kellett küzdeni, a harcokban megfogytunk. A királyi országrészen németesítés folyt. Később a gyarmattá tett Magyarországon a Habsburgok gátolták, tiltották a magyar művelődést: a közművelődés és a magyar szaknyelvek lemaradtak, noha szórványos erőfeszítéseket tudomány nyelvünk fejlesztésére tettek néhányan, mint Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc stb. Kiesett az a 200 év, a XVI–XVII század tudományfejlődése, amely alatt a nemzetállamok a középkori görög–latint nemzeti nyelvükre cserélték. A magyar orvosi szaknyelvben ezért maradt meg a görög–latin szókészlet, méghozzá olyan mélyen rögzült, hogy orvosi nyelvünk kétnyelvűségéről is beszélhetünk.

Az 1700-as évek végére tehát kikerült a középkori görög–latin az európai országok orvosi nyelvéből. Nem így hazánkban: ezekben az években még csak odáig jutottunk, hogy végre megalakulhatott az első egyetemi orvosi kar Nagyszombaton, és az egyetem, bő egy évtizedre rá, Pestre költözött. Micsoda áldatlan helyzet! Nem teremthettük meg saját egyetemünket és az anyanyelvi oktatásunkat, mert Bécs nem engedélyezte.

Az erősödő németesítés az orvosi nyelvben is nyomott hagyott, tetézve az idegen orvosi szavak sokaságát.

A XIX. század végén ugyan erőteljes magyarítási mozgalom bontakozott ki az orvosi nyelvben is, de a német nyelvű közéleti szereplés bővülésével háttérbe szorult. Ami elmaradt a XVI–XVIII. században, a középkori görög–latin orvosi szókészlet magyarra cserélése, a XIX–XX. században már nem valósulhatott meg – ezt sem engedték.

Megállapíthatjuk tehát, hogy orvosi nyelvünk tetemes idegen szókészlete, beleértve a görög–latin szakszavakat is, több évszázados tudományos elfojtottságunk maradványa.

Ma az angol (nemzetközi) nyelvi hatás érvényesül a magyar orvosi nyelvben. Ennek elemzésétől eltekintek: külön dolgozat tárgya.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetemet fejezem ki Madas Editnek a kódexekkel kapcsolatos felvilágosításáért, továbbá Berényi Mihálynak, Kiss Jenőnek, Magyar László Andrásnak és Szabó T. Attilának a kézirat átnézéséért és segítségükért.

IRODALOM

- Balázs Géza *Nyelvészeti viták az idegenszerűségről*. Magyar Orvosi Nyelv 2005;5/1:8–16.
- Bárczi Géza *Nyelvművelésünk*. 1974, Budapest
- Berényi Mihály *Hozzászólás*. Magyar Orvosi Nyelv 2016;2:97.
- Bősze Péter, Kapronczay Katalin *Bugát Pál munkássága*. Magyar Orvosi Nyelv 2013;13:104–24.
- Donáth Tibor *Hogyan is állunk a magyar anatómiai nyelvvel?* Magyar Orvosi Nyelv 2003;3:31–4.
- Dümmerth Dezső *A két Hunyadi*. Budapest, Panoráma. 1985:144–6.
- Dümmerth Dezső *Írástudók küzdelmei*. Panoráma 1987:216–219.
- Eöry Vilma *Értelmező szótár+* Budapest, Tinta Könyvkiadó 2007.
- Fábián Pál, Lőrincze Lajos *Az idegen szavakról*. Magyar Nyelvőr 1977;101:129–141.
- Grétsy László, Kiss Gábor *A magyar nyelvről*. Budapest, Tinta Kiadó 2018.
- Hadrovics László 1979. *Az idegen szavak és a purizmus*. Magyar Nyelv 1979: 1–7.
- Hoffman István „Látjátok feleim...” magyar nyelvemlékek. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2009.
- Kabán Annamária. *A magyar nyelvű tudományosság kezdetei*. In: Pétek János (szerk.) *Magyarul megszólaló tudomány*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.
- Kapronczay Károly *A magyarországi orvostörténet-írás története*. In: Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve* Budapest, Medicina 2009:147–56.
- Keszler Borbála *A magyar orvosi nyelv története*. In: Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve* Budapest, Medicina 2009:87–118.
- Kiss Jenő *Az értelmiség és a szaknyelvek*. Magyar Orvosi Nyelv 2007;7:60–2.
- Kiss Jenő *Általános kérdések*. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet* Budapest, Osiris. 2003:15.
- Kontra Miklós *A nyelvek közötti érintkezés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Nyelvtudományi Értekezések. 1981, 109. sz.
- Korompay Klára *A középkori magyar nyelv évszázadai*. Látjátok feleim...33–49.
- Magyar László András *Az európai nemzeti orvosi nyelvek történetéhez*. Magyar Orvosi Nyelv 2010;10:23–6.
- Magyar László András *Az európai orvosi nyelv története*. In: Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve* Budapest, Medicina 2009:73–86.
- Molnár László *Az oktatási nyelv a pesti orvoskaron*. Magyar Orvosi Nyelv 2014;14:50–2.
- Nemes Csaba *Orvostörténelem*. Debrecen, Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum 2008:94.
- Nemes Csaba *Vörösmarty és a magyar orvosi szaknyelv a reformkorban*. Magyar Orvosi Nyelv 2002;2:28–35.
- Nemeskürty István *Mi magyarok*. Dovin Művészeti Kft. Budapest 1989: a62; b123; c153–88; d210; e234–50; f272; g277; h324; i326–38; j373–4; k456
- Pannon enciklopédia* (főszerkesztő: Halmos Ferenc). Budapest, Pannon Könyvkiadó, 1993:570–9.
- Szabó T. Attila http://orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.2.2.2/szabot_mony_2011_01_lencses.pdf, http://real.mtak.hu/19487/1/MONY_2013_02_Varadi_Szabo_u_110015.532907.pdf; http://orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.2.2.2/szabot_mony_2010_01.pdf
- Zsilinszky Éva *Szókészlet-történet*. In: Kiss – Pusztai (szerk.) *Magyar nyelvtörténet* Budapest, Osiris. 2003: a174, b372, c618–27, d725–37, e804

„Mert ha az embernek valami mondanivalója van, vagy éppen sok mondanivalója, az csak annyit jelent, hogy sok építőtéglája van. De még azokat a téglákat össze is kell rakni tudni. hogy emeletes, sőt két-három emeletes házak legyenek belőlük.

A pusztai téglák csak téglák; becsüket az építés adja meg. Apponyi például kecses, könnyed pavilonokat épít a maga tégláiból, Szilágyi várakat zordon bástyákkal és őrtornyokkal, – Eötvös vidám meleget árasztó búboskemencéket; a pongyolaság iskolája ellenben azzal is megelégszik, hogy egy rendszertelen rakásra hánnya a maga tégláit, akárhogy, mert az úgyis mindegy.”

Mikszáth Kálmán: Az én kortársai I–II., 1910.

(Forrás: Grétsy László és Kiss Gábor *A magyar nyelvről*; Tinta Könyvkiadó 2018.)

Berényi Mihály

-phil vagy -fil, avagy mindkettő? -graph vagy -gráf, avagy mindkettő?

Hozzászólók: Kovács Éva, Ludányi Zsófia, Varga Csaba, Vincze Judit

- A görög eredetű *phil/-fil-* előtag vagy a *-phil/-fil* utótag egyaránt valaminek, valakinek a kedvelőjét jelenti: *philantrop/filantróp* = emberbarát, *philosemita/filoszemita* = zsidókedvelő.

Az idegen szavak ma elfogadott írásmódja szerint elő- és utótagként is kizárólag a magyaros változatokat használjuk: *filharmónia, acidofil, bazofil, bibliofil, eozinofil, hidrophil, termofil* stb. Az angol nyelv megőrizte a klasszikus formát: *philharmonic, acidophil, basophil, eosinophil, hydrophil, thermophil*. Gyógyszerészeti nevekben a latinos alakokat láthatjuk: *Unguentum hydrophilicum nonionicum*.

Ellentétje egyrészt az *anti-* előtag: *antiasztmatikum* = asztmaellenes szer, *antiszemita* = zsidóellenes, másrészt az utótagként közismert *-phob/-fób*: *antropofób, hidrofób, klausztrofób, nekrofób*.

- A *-graph/-gráf* görög eredetű utótag mérő, regisztráló műszerek nevének lehet a végződése. Már nem az eredeti jelentésére (ír, rajzol), mai szakszóval a regisztrátumra utal, hanem magára a műszerre (spektrográf, termográf, szcintigráf), jöllehet a telegráf/távíró még elsősorban szövegtovábbításra készült. E mérőműszerek nevéből képezhetjük a vizsgálómódszerek nevét (spektrográfia, termográfia, szcintigráfia). Írásmódjuk az angol nyelvben követi a klasszikus görög–latint (*thermography*), a magyar fonetikus, vagyis kiejtés szerinti (*mammográfia, nefrográfia*).

HOZZÁSZÓLÁSOK

Kovács Éva

Mindkettő helyes. A szövegkörnyezettől, illetőleg műfajtól, célközönségtől függően megkülönböztethető az írásmód. Amennyiben szakszöveg, szakembereknek szól, ott ragaszkodnék a latin–görög, eredeti helyesíráshoz, például az idézett gyógyszerészeti név esetén.

A magyar, vagyis kiejtés szerinti (*mammográfia, termográfia*) helyesírást alkalmaznám a társadalom szélesebb (laikus) rétegének írt, különböző területeken használt szövegekben a *graph-gráf* esetén. Ezek ugyanis olyan mérő műszerek vagy vizsgálati módszerek, amelyek nem csak az orvostudomány területén terjedtek el.

Ludányi Zsófia

A kérdés megválaszolásához megnéztem az *Orvosi helyesírási szótár* (1) teljes szóanyagát. A címszótípusokat tekintve a szótár megkülönböztet magyar, idegen, illetve vagylagos írásmódú (/ jellel jelölt) szavakat, valamint léteznek főváltozatra utaló címszótípusok is. Ez utóbbiak az idegen eredetű szavaknak azt a formáját jelentik, amelynek a szótár általános használatát ajánlja, szemben egy másik, a szótár szerint inkább mellőzendő vagy csak bizonyos esetekben alkalmazható alakokkal. Ezt a címszótípust a szótár nyíllal (→) jelöli.

- *-phil* vagy *-fil* végű szavak

Vagylagos <i>-phil/-fil</i>	Főváltozatra utaló <i>-phil</i> → <i>-fil</i>	Csak <i>-fil</i>	Csak <i>-phil</i>
51 db (pl. <i>aero-phil/aerofil, microphil/mikrofil, hydrophil/hidrophil</i>)	9 db (pl. <i>ampho-phil</i> → <i>amfofil, metachromophil</i> → <i>metakromofil</i>)	12 db (pl. <i>fotofil, liofil, synthofil</i>)	41 db (pl. <i>osmophil, urinophil</i>)

A táblázatból láthatjuk, hogy a szótárban a csak *-phil* végződésű szavak többségben vannak a csak *-fil* végződésűekhez képest. A legtöbb ilyen típusú szó vagylagos írásmóddal szerepel a szótárban.

A *phil/-fil-* előtagú szavakra kevés példát találtam a szótárban.

phil- / *fil-* (*philiater*)
philanthrop → *filantróp*
philantropia → *filantrópia*
philiater
philtron/filtron

fil-/phil- (filantróp)
 filaktikus/phylacticus
 filaktotranszfúzió/phylactotransfusio

- -graph vagy -gráf végű szavak

Vagylagos -graph/-gráf	Főváltozatra utaló -graph → -gráf	Csak -gráf	Csak -graph
25 db (pl. <i>electrohysterograph</i> /elektrohiszterográf, <i>ponograph</i> /ponográf, <i>thrombelastograph</i> /trombelasztográf)	95 db (pl. <i>stereograph</i> → sztereográf, <i>tomograph</i> → tomográf)	176 db (pl. <i>piktográf</i> , <i>tömegspektrográf</i>)	16 db (pl. <i>crescograph</i> , <i>kyrtograph</i> , <i>stereophotomicrograph</i>)

Láthatjuk, hogy egyértelműen a csak magyaros írásmódú -gráf végződésű szavak szerepelnek a legnagyobb számban, míg a csak -graph formájában rögzített szavak aránylag kevésszer fordulnak elő. A -gráf főváltozatra utaló címszótipusok száma is jelentős. A számok arra utalnak, hogy a szótár többé-kevésbé következetesen érvényesíti azt az alapelvet, hogy az orvostechinikai eljárások, műszerek nevében inkább a magyaros írásmód a javasolt.

IRODALOM

Fábián Pál, Magasi Péter (főszerk.) *Orvosi helyesírási szótár* Budapest, Akadémiai Kiadó – Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár 1992.

Varga Csaba

Csak az az álláspont képviselhető, hogy az írásmód ne legyen vegyes. Bazofil vagy basophil, de például a kémiaiában nem írunk electrophil vagy nucleophil, hanem elektrofil és nukleofil.

A mérőműszereknél szerintem semmi szükség az idegen írásmódra: kromatográf (-ia), szcintigráfia, ahogy azt a fizikusok, kémikusok is használják. Spektrográfiairól ma már nem nagyon beszélnek, hanem inkább metriákról. A mérőműszerek nevei pedig: tömegspektrométer, UV-spektrométer, spektrofotométer stb.

Vincze Judit

Az orvosi szakkönyvekben támogatom a magyaros változat használatát, annak ellenére, hogy pl. neutrophil/eosinophil/neutrophil/basophil granulocyták helyett, csak annyit írunk neutrophilek/eosinophilek... stb. Tehát az írásmód is ott mosódik össze, amikor „rövidítünk”, és pl. a véralkatokat – mint szövettani elemeket – latinus alakban javasolt írni. Viszont a kérdéses kifejezések csupán kémiai jelzői egy „anatómiai elemnek”.

Mi tagadás most már mindent rövidítünk, egyszerűsítünk. Szóhasználatban talán elfogadható, bár egy kicsit „slendrián”, felületes, hanyag, írásban (leletezésben) azonban, legfőképp

egyetemi tankönyvekben, szakkönyvekben így ez pontatlan. Jó, tudom hosszú, de pl. sehol nem olvastam a rövidítések használatánál: neutrophil granulocytá lásd neutrophil vagy eozinofil granulocytá lásd eozinofil.

A kémiaiában, a gyógyszerész szakmában csupán a hivatalos gyógyszerkönyvi anyagnévvel kötelező a latinus alak, egyéb megfogalmazásban a magyaros írásmód javasolt: hidrofíles kenőcs.

Érdekes, én az anti- és a -phob/-fób kifejezést nem mosnám így össze. Ha még valami fób, attól az még nem anti, sőt, ez fordítva pedig – érzésem szerint – méginkább nem igaz. Egy asztma elleni szer miért „utálja”, „undorodik” az asztmától? Az orvosi szakirodalomban a phobia/ fobia – és az abból származtatott fogalmak – inkább emberi, pszichológiai fogalmak. Kémiaiában, fizikában használjuk a fób utótagot: elektrofób, hidrofób stb., de ez egyáltalán nem az anti „szinonimájaként”, igen, az a zsírcsepp „nem bírja” a vizet, nem oldódik benne, de nem tesz ellene semmit, piciny csepp formájában „lubickol” a vízben attól függően, hogy mennyire rázzuk, és fordítva, az apró vízcseppek az olajban gyöngyöznek, ha emulziót készítenek!

A gráf írásmódot használom, nem is kérdés. Egy szerzőm ragaszkodott a latinus íráshoz, én meg a magyaroshoz. Ezt úgy oldottam meg, hogy először leírtuk latinosan, mellé fonetikusán, utána a teljes könyvben a magyaros formát alkalmaztam. Így megmaradt, honnan származik a kifejezés:

„Az elektromágneses indukció elvén működő kinesiograph (kineziográf) (Jankelson) és sirognatograph (szirognatográf) (Lewin) szintén csak az ízületek elmozdulásait regisztrálja. Az optoelektronika elvén működik a Ohlrogge által szerkesztett pantoscop (pantoszkóp).”

... és ez utóbbi kapcsán ugyanebbe a kérdéskörbe tartozónak érzem a scop/szkóp írást is (mikroszkóp, özofagoszkóp, endoszkóp, laparoszkóp írásmóddal).

ÖSSZEGZÉS

Berényi Mihály

A Fábián–Magasi féle szótár 26 éves, ennyi idő alatt az orvosi helyesírás sokat változott (miként a laikusoknak szánt cikkei is). Jó példa erre a Ludányi Zsófia által idézett stereophotomicrograph, amelynek ma már mind a négy eleme magyaros: sztereofotomikrográf. Ez a sors vár a többi, -graph, -phil vagy -scop végződésű szóra.

Egyes esetekben az előtag klasszikus írásmódja (nephros, pyelon) miatt nehezen születtek meg a magyaros utódok (nefroszkóp, pielográfia). A szintén idézett crescograph idegen szó az orvostudományban (növények növekedési sebes-

ségét mérő eszköz), de valószínű, hogy a használati területén idővel kreszográf lesz.

Ez a magyarosodás a klasszikus anatómiai nevekben, rendszertani és gyógyszerészeti nevekben, kórismékben elmarad, viszont amelyiknek van jó magyar megfelelője, azt őrizzük meg (aquaphobia = víziszony). A haemophiliát ne hemofiliával helyettesítsük, hanem (öröklött) vérzékenység – írom ezt annak ellenére, hogy van Magyar Hemofília Egyesület. A fehérvérsejt-féleségek főnevesült neveit (neutrofil, eozinofil stb.) nem tekintjük anatómiai névnek, ezért fonetikusak.

A kémiában szintén magyarosak a hajdani „-phil”-ek (nukleofil, elektrofil, hidrophil stb.), méghozzá teljesen, ahogy Varga Csaba is hangsúlyozza.

Az Ung. hydrophilicum inkább hidrophil kenőcs, mint hidrofiles. (Akinék ilyen kenőcs kerül az ingére, az hidrofiles lesz, nem hidrofileses.)

A Synthofil beugratós példa: a –fil végződés a filamentumból ered, lévén a Synthofil szintetikus varrófonal.

A phyl szótag is becsapós lehet, a phylaxis nem tengelykedvölőt jelent, hanem védekezést.

Egyetértek Vincze Judittal: az anti- előtag nem helyettesíthető a –főb utótaggal; a filoszemita ellentéte nem a szemitafőb, hanem az antiszemita.

Egészében véve ezek az elő- és utótagok a megfelelő helyen egyaránt helyesek lehetnek, de öszvéreket ne hozzunk létre!

Berényi Mihály

Árvácska

Beállt a busz. Megrohantuk. A négyes ülésen egy hely még üres volt, boldogan elfoglaltam. Mint kiderült, mellettem az Anya ült, vele szemben a Férj, végül az én szembeszomszédom az elsőnek látszó, bájos arcú Árvácska volt. Így neveztem el annak ellenére, hogy ezt a nevet Móricz Zsigmond már régen lefoglalta. Elmondom, miért.

Alighogy letelepedtünk, Anya odanyomott egy flakont Árvácskának, aztán fürgén elővarázsolta a szatyorjából a mobilját, és elmélyülten birizgálni kezdte a billentyűit. Elfeledkezett a külvilágról. Azt se látta, hogy a Férj is előhúzta a belső zsebéből a saját szerkentyűjét a hozzávaló fülhallgatóval, majd a gombok egy-két perces nyomogatása után, becsukott szemmel elmerült valami-
ben. Arca, külleme alapján nem gondoltam, hogy a Mars-utazás műszaki vagy csillagászati nehézségei izgatják.

Árvácska ennél a résznél nyekeregni kezdett. Szerintem teljesen indokoltan. Együtt ül a család, jön a szokásosan unalmas, mintegy félórás zötyögés, ezer témáról lehetne beszélgetni.

A tiszta tekintetű pöttömke elmondhatná az iskolai élményeit, beszélhetne a sikereiről, a gondjairól, mert azok neki is vannak. Ezeket most meg lehetne vitatni. Örömmel tenné el az eredményeiért őt megillető dicséreteket. Sajnos Anyának meg a Férjnek fogalma sincs arról, hogy a szülői elismerés szavainak milyen hatalmas értéke, ösztönző hatása van a szerelmük gyümölcsére. Az ilyen harminc percek döntik el, hogy mivé fog cseperedni, mennyire lesz érdeklődő, igyekvő, a szüleit szerető nagysiklás, majd például híres művész. Ez a csöppség – ha a jövőre gondolok – aranyat ér. Aztán játszani is lehetne vele. Árvácska észre sem venné, hogy közben az egyszeregy terén mekkora gyakorlatot szerezne, új fogalmakat hallana, bővülne a szőlincse, megerősödnének a családját összetartó kapcsok. Ő most abban a korban van, amikor az agya szivacsaként szív magába mindent. Nem csak a jót.

Any! Any! Melegem van. Anya, én már izzadok! – Anya beletúrt a szatyrába, és előhúzta a család harmadik mobilját, fülhallgatóval együtt. Szó nélkül odarakta mind a kettőt Árvácska ölébe. Rideg arccal egy kukkot sem szólt, de mintha ezt hallottam volna: Nesze! És kuss!

Azon voltam, hogy megszólítom Árvácskát. Látod, Anya nem ér rá, beszéljessél inkább velem! Gyáva voltam, nem mertem. Mi lett volna, ha rám kiáltanak? Hagyja békén a gyerekeket!

Árvácska közben szakszerűen összeillesztette a két darabot, elmatatott velük, néhány percig csendben volt. Any! Any! – kiáltott fel. Valami nagyon fontosat kellett volna megbeszélniük, de Anya rezzenéstelen arccal, továbbra is a mobilját tekintette gyermekének, gyengéd szeretettel húzta-vonta odébb a kép részeit. Utunk során ez talán tízszer is megismétlődött, ám Anya egyszer sem válaszolt, de még csak föl sem nézett. Árvácska végül tudomásul vette: fizikailag van anyja, lélekben nincs. Kénytelen volt beérni azzal, hogy az apja tekintete egyszer átsuhan rajta.

Le kellett szállnom. Azt is mondhatnám, megfutamodtam. Nem volt merszem megkérdezni: Maguk a szülei ennek a kis árvának? Árvácska nem az egyetlen, hasonlóképpen magára hagyott, eldobott gyermek. Annak a mai szerelmes párnak, amelyik a buszon nem kézen fogva ül, szerelmes tekintetük nem egymásra irányul, annak ilyen gyermeke fog születni. Ha egyáltalán. Ha az ágyban le tudják tenni a ketyeréiket.

E SZÁMUNK KÖZREMŰKÖDŐI

BERÉNYI MIHÁLY	HM Állami Egészségügyi Központ Urológiai Osztály, Budapest <i>drbem@hotmail.com</i>
BLANKÓ MIKLÓS	ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék <i>blanko.miklos@gmail.com</i>
EMŐDY LEVENTE	Pécsi Tudományegyetem, ÁOK, Pécs <i>emody.levente@pte.hu</i>
GAÁL CSABA	Ehingen, Tagesklinik, Németország <i>DrGaal@aol.com</i>
KAPRONCZAY KATALIN	Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Levéltár, Budapest <i>kapryka@t-online.hu</i>
KASSAI TIBOR	Az állatorvos-tudomány doktora <i>tkassai@t-online.hu</i>
KOVÁCS ÉVA	Semmelweis Egyetem Nyelvi Kommunikációs Központ, Budapest <i>kovacs.eva@semmelweis-univ.hu</i>
LUDÁNYI ZSÓFIA	MTA Nyelvtudományi Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest <i>ludanyi.zsafia@nytud.mta.hu</i>
MAGYAR ANDRÁS LÁSZLÓ	Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Levéltár, Budapest <i>magyarlaszlo@chello.hu</i>
NYÁRY SZABÓ LÁSZLÓ	Magyar Kulturális Örökség Alapítvány, Szeged <i>levelek@makultur.hu</i>
VARGA CSABA	Pécsi Tudományegyetem, ÁOK, Pécs Orvosi Népegészségtani Intézet, Környezet-egészségtani Tanszék, Pécs <i>chemsafety@freemail.hu</i>
VARGA É. KATALIN	Semmelweis Egyetem Nyelvi Kommunikációs Központ, Budapest <i>varga.eva_katalin@semmelweis-univ.hu</i>
VINCZE JUDIT	Semmelweis Kiadó, Budapest <i>vincze.judit@kiado.semmelweis-univ.hu</i>